

Otizimli Çocuklar için İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı: Otizmlilerde Din ve Din Eğitiminin İmkânı Tartışmaları Çerçevesinde Bir İnceleme

Sümeyra Bilecik¹

Öz

Otizm, sosyal davranış, iletişim bozukluğu ve tekrarlanan takıntılı davranışlarla kendisini gösteren bir gelişim bozukluğudur. Nedeni tespit edilemeyen bu bozukluk, bireyin yaşamı içerisinde azalabilmekte hatta etkileri tamamen ortadan kalkabilmektedir. Otizimli bireyler otizm ve gelişim düzeylerine göre eğitim alabilmektedirler ve bu sayede otizmin olumsuz etkileri en aza indirilebilmektedir. Otizimli bireylerin diğer alanlardaki eğitiminin imkânı tartışmaya mahal vermeyecek biçimde açıkken din algıları ve din eğitiminin imkânı tartışılmıştır. Türkiye’de 2010 yılında özel eğitim programlarında DKAB dersinin yer almasıyla konu gündeme gelmiştir. Bu çalışmada otizmlilerde din ve din eğitiminin imkânı, literatürde farklı sonuç veren araştırmalar ışığında tartışılmış ve otizimli bireyler için hazırlanmış DKAB programı bu sonuçlar kapsamında incelenmiştir. Böylelikle otizimli bireyler için daha etkili olabilecek programların niteliklerine ışık tutmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Otizm • Din • Din Eğitimi • Özel Eğitim • Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Müfredatı

Religious Culture and Moral Knowledge Course Curriculum for Children with Autism: A Study on the Debates on the Possibility of Religion and Religious Education

Abstract

Autism is a development disorder that appears in social behaviors, communication disorder and obsessive behaviors. This disorder which cause cannot be determined, may decrease within the life of the individual and even its effects may be completely eliminated. Autistic individuals can be educated according to their autism and development levels. In this way, can be reduced negative effects of autism. While the possibility of education of autistic people in other areas is not open to debate, the religious perceptions and the possibility of religious educations of autistic people are discussed. The issue has raised with the inclusion of religious culture and ethics courses in special education programs in 2010 in Turkey. In this study, the possibility of religious and religious education in autistic people was discussed in the light of research which gave different results in literature and religious culture and ethics curricula were examined in scope of these results. Thus, it is aimed to shed light on the qualities of programs that may be more effective for autistic individuals.

Keywords

Autism • Religion • Religious Education • Special Education • Curriculum of Religious Culture and Ethics Courses

1 Sorumlu Yazar: Sümeyra Bilecik (Dr. Öğr. Üyesi), Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Konya, Türkiye. Eposta: sumeyrabilecik@gmail.com ORCID: 0000-0001-8351-6923

Atrf: Sümeyra Bilecik, “Otizimli Çocuklar için İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı: Otizmlilerde Din ve Din Eğitiminin İmkânı Tartışmaları Çerçevesinde Bir İnceleme” *darulfunun ilahiyat* 30/1, (Haziran, 2019): 79-109. <https://doi.org/10.26650/di.2019.30.1.0011>

Extended Summary

Autism is defined as the inability to establish relations with people and situations, the inability to use the language in an adequate and accurate manner, an obsessive repetition of the same behavior, and a developmental problem in which various obsessions are observed. There is no absolute treatment for this developmental problem, which manifests itself in the first or second years of life. However, individuals who have autism are brought into society through education.

In Turkey, the education of individuals who have autism is carried out in special education schools, in Inclusive Classes at schools, and in private training centers after the diagnosis is made with individual tests. In these centers, education is carried out with many different disciplines. The Religious Culture and Moral Knowledge (RCMK) courses took their place in special education curricula as a compulsory course for the first time in 2010. This decision brought with it many debates on the existence and teaching of religious courses in autistic individuals. When the literature is reviewed on the possibility of religion and religious education in autistic individuals, it is seen that there are some opinions arguing that autistic individuals cannot perceive religion, and therefore, it is not possible for them to receive any religious education.

The basis of these views is that individuals with autism are not able to perceive abstract concepts, metaphorical discourses and symbolic expressions and are insufficient in socializing. The basic arguments of the previous studies are that religions include abstract and symbolic expressions and the participation to congregations is compulsory, which do not comply with the aforementioned characteristics of the autistic individuals. On the other hand, there are also several viewpoints in the literature arguing that autistic individuals are able to perceive religion, create their own image of God, and in case appropriate conditions are prepared, can worship. On the basis of these viewpoints, there is the idea that abstract religious concepts may be explained by using appropriate methods and techniques, and positive contributions may be made to autistic individuals by making use of the socializing sphere of the religion when appropriate conditions are prepared.

The different viewpoints on this subject in the literature may affect the legitimacy of the existence of religious courses that are prepared for autistic individuals; and may also be important in determining whether the subjects in the curriculum are suitable for individuals with autism. Based on this, in the present study, previous studies conducted on the possibility of religion and religious education in autistic individuals were examined, and the Religious Culture and Moral Knowledge curricula that were prepared for autistic individuals were evaluated in the light of the data reported by these studies. As a result of the study, it was determined that all of previous studies on religious education in autistic individuals were conducted with individuals who had religions other than Islam or with their families. However, the unique structure of the Islamic religion differs from other

religions with the teaching and perception form of it. Based on this, it was decided that the current studies should also be conducted with children of Muslim families in Turkey. In addition, in the literature review, it was also determined in previous studies reporting positive results that practical subjects were focused on in religious education. It was also emphasized that individuals should participate to rituals in an applicable way, Allah should be perceived as a “being” that the individual should feel an attachment and pray to, and religious expressions should be used in everyday life. In this context, it was observed that the RCMK curriculum was based on cognitive acquisitions, and that there were very limited acquisitions on affective and psychomotor fields.

In this context, it is possible to argue that the current curriculum does not overlap with the relevant literature at an adequate level. Another interesting point about the RCMK is that the curriculum was prepared for students who had moderate-to-severe mental disabilities and autism spectrum disorder. However, in actual fact, autistic individuals with high-functioning may show different developmental characteristics that are specific to autism, and they may also have normal intelligence function or some superior abilities. The current curriculum does not address high-functioning autism, and there are no other separate curricula prepared for them. In this case, it may be recommended to conduct curriculum development studies for individuals with high-functioning autism. In addition, it was also determined as a result of the present study that the needs of the individuals with autism in terms of religion and religious education must be determined; and subjects, contents and learning-teaching activities must be prepared in line with these needs.

It is considered that this study, which was conducted with the Literature Review and Content Analysis Method will shed light on the religious education issue in autistic individuals, which has emerged as a new field of application in our country; and will contribute to curriculum development studies for Religious Culture and Moral Knowledge courses.

Giriş

Dünyada ve ülkemizde görülme sıklığı artan bir gelişim bozukluğu olarak otizmle sahip bireylerin eğitimi, onların topluma kazandırılması ve normal bir hayat sürmeleri bakımından oldukça önemli bir konudur. Otizmliler için özel birçok yöntem ve teknik geliştirilerek, bireylerin otizm düzeylerine ve otizm haricindeki gelişim problemlerine göre onlara uygun eğitim öğretim faaliyetleri yapılmaktadır. Ancak otizmliler için din eğitimi konusu tartışmalı bir konu olarak literatürde yerini almıştır.

Otizmliler için din eğitiminin gerekli olduğu iddiası, bu bireylerin dini bakımdan yükümlülük sahibi olarak görülmesinden kaynaklanmamaktadır. Otizmlilerin, dinin manevi anlamdaki iyileştirici yönünden faydalanmaları bakımından ve dinin, dini sosyalleşme araçları sayesinde sosyal iletişim ve davranış problemlerini aşmalarına destek sağlayacak rehabilite edici bir güç olması yönüyle değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Ancak literatürde otizmlilerin dini algılayamadıkları ve onlar için din eğitiminin mümkün olmadığına dair çalışmalar da mevcuttur. Bu araştırmada konu hakkındaki zıt görüşler ele alınarak, ülkemizde 2010 yılından itibaren uygulanmaya başlamış DKAB programları bu tartışmalar çerçevesinde incelenecektir. Literatür tarama yöntemiyle yapılan bu araştırma ile otizmlilerde din eğitimi ile ilgili çalışmaların sonuçlarını ortaya koymanın yanı sıra otizmliler için geliştirilmiş DKAB programlarının bu çalışmalar çerçevesinde incelenmesi amaçlanmakta ve program geliştirme çalışmalarına katkı sunabilmesi beklenmektedir.

Otizm ve Belirtileri

Otizm, 1943 yılında Amerikalı psikolog Leo Kanner tarafından, insanlar ve durumlar arasında ilişki kurmada yetersizlik, dili yeterli ve doğru bir biçimde kullanamama, aynı davranışı takıntılı biçimde tekrarlama ve çeşitli saplantıların görüldüğü bir gelişim problemi olarak tanımlanmıştır.¹

Otizm hakkındaki araştırmalar o tarihten bu yana devam etmekteyse bile otizmin nedeni bilinmemektedir. Ancak ortak kanı, otizm belirtilerinin bebekliğin 30 aylık dönemi içerisinde ortaya çıktığı yönündedir. Bu durumda otizm, nedeni bilinmemekle beraber yaşamın ilk üç yılında kendini, sosyal iletişim ve etkileşimde yetersizlik ve tekrarlanan takıntılı davranışlar biçiminde gösteren bir

1 Avril Brereton ve Bruce Tonge, *Pre-Schoolers with Autism An Education and Skills Training Programme for Parents* (Londra: Jessica Kingsley Publishers, 2005), 13; Nülüfer Darıca vd., *Otizm ve Otistik Çocuklar* (İstanbul: Özgür Yay., 2017), 17.

gelişimsel yetersizlik ve nörolojik bozukluk olarak tanımlanabilir.²

Amerikan Sağlık Bakanlığı'nın dünya çapında yapmış olduğu bir araştırmaya göre 88 çocuktan biri otizmlidir. Ülkemizde ise yaklaşık olarak beş yüz elli bin kişinin otizmliler olduğu, bunların 140 bininin 0-14 yaş arası olduğu belirtilmektedir³. Otizmliler birey sayısının kayda değer olduğu ve bu rakam içerisindeki büyük çoğunluğu eğitim öğretim dönemindeki çocukların oluşturduğu söylenebilir. Türkiye'de çok sayıda otizmliler olması rağmen, otizme annelik tutumunun soğuk ve uzak olmasının neden olduğu, otizmliler tüm bireylerin üstün yetenekli olduğu gibi yanlış söylentilerin yaygın olduğu görülmekte ve bunun otizm konusunda bilinç ve duyarlılık geliştirmenin gerekli olduğuna işaret ettiği düşünülmektedir. Otizmin nedeni tam olarak keşfedilmemiş olsa da bilişsel ve nörolojik bir rahatsızlık olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla otizmin nedeni annenin tutumu değildir. Bunun yanı sıra otizmliler bazı bireylerin matematiksel, müziksel üstün yetenekleri olduğu söylentisinin gerçeklik payı vardır. Otizmin bu tipine yüksek fonksiyonlu otizm denmektedir.⁴ Ancak otizmliler çocukların yaklaşık %70-80'inin IQ'su ortalamasının altındadır. Yani az bir kısım otizmliler normal ya da normalin üstünde zekaya ve/veya özel yetenek ve becerilere sahiptir.⁵

Otizmin başka bilişsel problemler veya hastalıklarla ortak olan belirtileri olduğundan, ayırıcı belirtilerin teşhis edilmesi önem kazanmaktadır. Otizmliler bireylerin temel yetersizlik alanlarından biri sosyal iletişim ve sosyal davranış bozukluklarıdır. Sosyal etkileşimdeki yetersizliklerin başında sözel olmayan iletişimde bulunamamak gelmektedir. Otizmliler, jest ve mimikleri anlayamaz ve kendileri de kullanamazlar. Göz teması kuramaz ya da sürdürmezler. Çevresinde olan kişi ve olaylara karşı dışarıdan bakıldığında bireyin işitmediğini düşündürecek derecede ilgisiz ve tepkisizdirler. Aynı şekilde sözel övgü ve iletişim çabalarına da karşılık vermeyebilirler. İnsanların üzgün, kızgın, mutlu vb. ruh halleri içerisinde olmalarına ve bunu yansıtan davranışlarına karşılık vermezler. Pek çok çocuk veya yetişkinin birlikte yapmayı tercih ettiği şeylerde

2 Darıca vd., *Otizim ve Otistik Çocuklar*, 17; Tohum Otizm Vakfı, *Otizim: Şimdi Ne Olacak?* (Ankara: Tohum Otizm Vakfı Yay., 2015), 4; Champion Quinn, *100 Soruda Otizm Aileler ve Uzmanlar için El Kitabı*, çev. Ümit Şahbaz (Ankara: Anı Yay., 2017), 6; Jed Baker, *The Social Skills Picture Book Teaching Play, Emotion and Communication to Children With Autism* (Arlington: Future Horizons, 2003), 9; Gülşen Erden vd., *Otizim Spektrum Bozukluğu* (Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yay., b.y.yok), 11.

3 "Türkiye'de Otizmliler Çocuk Sayısı," erişim 2 Ekim 2018, <https://otsimo.com/tr/turkiyede-otizmliler-cocuk-sayisi/>

4 Leif Ekblad ve Lluís Oviedo, "Religious Cognition Among Subjects with Autism Spectrum Disorder (ASD): Defective or Different?," *Clinical Neuropsychiatry* 14, no. 4 (2017): 288.

5 Quinn, *100 Soruda Otizm*, 30-31.

yalnız olmayı yeğlerler. Katılım gerektiren sosyal oyunlara katılmazlar. Senaryolu ve belirli rolleri benimsemeyi gerektiren (oyunda doktor, öğretmen, anne-baba olmak gibi) oyunları ve nesnelere kullanım amacı dışında kullanıldığı sembolik oyunları oynayamazlar. Ancak oyuncakları takıntı derecesinde eşit biçimde sıralamak üst üste dizmek gibi farklı oyunlar oynayabilirler. Kendisini rahat hissedebileceği ortamları seçemediği gibi ışık, ses vb. uyarılara karşı aşırı hassas olup tepki gösterebilirler. Otizmliler çocukların dil gelişimleri de akranlarından farklı seyretmektedir ve dili kullanma becerilerindeki yetersizlik ilerleyen yaşlarda da gözlemlenebilir biçimde sürebilmektedir. Konuşma yetisi gelişmesine rağmen konuşma konusunda seçici davranan otizmliler bireylere de rastlamak mümkündür. Bu bireylerin dil becerilerinde kayda değer bir yetersizlik görünmezken yalnızca kendi ilgi duydukları, sevdikleri bir alanla ilgili konuşmayı tercih edebilmektedirler. Konuşma konusunda takıntılı ve tekrarlayan davranışlar gözlemlenebilir. Örneğin; TV'den ya da herhangi bir kişiden duyduğu bir cümleyi bağlamından bağımsız olarak sıklıkla kullanabilir. Konuşma esnasında da diyalogu keserek yalnızca karşıdakinin söylediğini tekrarlayabilir. Bunun dışında konuşma yetisini kazanmış otizmlilerde aşırı didaktik ya da resmi bir dilin tercih edildiği de görülebilir. Sosyal iletişimdeki yetersizlik konuşma ve dil becerilerine de yansımalarla karşısındakinin söylediklerini dikkate almaksızın konuşmaya monolog şeklinde devam etme davranışı da gözlemlenebilmektedir. Bunların yanı sıra şahıs zamirlerini karıştırabilir, kelime veya cümlelerde olağanın dışında farklı vurgular yapabilirler. Karşıdaki kişinin mecazlı söyleyişlerini ve esprilerini anlamakta zorluk çeker ya da hiç algılayamayabilirler.⁶

Otizmin belirgin özelliklerinden bir diğeri de tekrarlanan takıntılı davranışlardır. Aynı davranışı sürekli tekrar etme, sallanma, el çırpma gibi hareketlerin tekrarı şeklinde bir davranış bozukluğu görülebileceği gibi takıntıların farklı biçimlerde geliştiği de gözlenebilir. Benzer takıntılar, nesnelere karşı da gösterilebilmektedir. Belirli bir nesneyi sürekli elinde tutmak, dönen cisimlere veya yanıp sönen ışıklara sabit bir biçimde bakmak, eline aldığı her şeyi koklamak ya da yukarı kaldırıp incelemek bunlar arasında sayılabilir. Otizmliler bireylerin günlük rutinlerine de takıntı derecesinde bağlı oldukları söylenebilir. Bu yüzden yenilik ve değişikliklerin önceden planlanması ve bireye detaylı bir şekilde açıklanması oldukça önemlidir.⁷

6 Darıca vd., *Otizm ve Otistik Çocuklar*, 50-61.

7 Barış Korkmaz, *Ah Şu Otizm* (İstanbul: Aba Yayın, 2017), 24-26; Darıca vd., *Otizm ve Otistik Çocuklar*, 21. Tohum Otizm Vakfı, *Otizm: Şimdi Ne Olacak*, 4-5; Baker, *The Social Skills Picture Book*, 11; MEB, *Otistik Çocukların Eğitiminde Aile El Kitabı* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, B.y.yok), 5.

Otizmlilerle çocukların eğitimi konusuna değinilirken otizmin ağırdan hafife pek çok farklı formu olduğu unutulmamalıdır. Otizm düzeyi yüksek olup saldırganlık, yeme-içme-uyku vb. problemleri olan otizmlilerde otizme eşlik eden zekâ geriliği de görülmektedir.⁸ Otizm düzeyi hafif olan çocuklar ise Rehberlik Araştırma Merkezleri'nin (RAM) verdiği rapor doğrultusunda eğitim kurumlarına yönlendirilmektedirler. Tıbbi tanılama almış olan bireylerin eğitsel tanısı RAM'larda bulunan özel eğitim uzmanları, pedagog, rehberlik uzmanlarından oluşan ekip tarafından, çocuğun bilişsel düzeyi, psikomotor gelişimi, dil gelişimi gibi pek çok alandaki yeterlilikleri göz önünde bulundurularak tanılanır. Bunun sonucunda çocuk için bireyselleştirilmiş eğitim programı hazırlanır.⁹ Bireysel eğitim programı hazırlanmış çocuk için tespit edilen duruma göre çocuk; kaynaştırma eğitimi, özel eğitim ya da otistik çocuklar iş eğitim merkezine yönlendirilir.

Kaynaştırma eğitimi alması önerilen otistik çocuklar, tüm zamanlarını akranları içerisinde eğitim kurumlarında geçirebilecekleri gibi yarı zamanlı olarak özel eğitime de gidebilirler. Kaynaştırma eğitimi sırasında çocuk için RAM'lar tarafından hazırlanan rapor doğrultusunda özel program ve ders içeriği oluşturulur. Otizmlilerle çocukların normal eğitim ortamlarında kaynaştırma eğitimi alması; diğer çocukları gözlemleyerek taklit yoluyla sosyal davranışları öğrenmesinin hızlanması, oyun ve etkinliklere katılımının sağlanması ve topluma uyum sağlayabilmesi gibi yönlerden faydalı olabilmektedir.¹⁰ Özel eğitim ise okulların bünyesinde özel eğitime ihtiyaç duyan çocuklar için açılan sınıflarda yürütülmektedir. Otizmlilerle çocuklardan oluşan özel eğitim sınıflarında 4'ten fazla öğrencinin bulunmaması önerilmektedir.¹¹ Otistik çocuklar iş eğitim merkezleri, 21 yaşından küçük olup ilköğretimi bitirdikten sonra normal öğretim kurumlarına devam edemeyecek durumda olan bireylere akademik bilginin yanında çeşitli becerilerin kazandırılmasını da hedefleyen kurumlardır. Bunların yanı sıra otizmlilerle bireyler, otizm şiddetleri dikkate alınmak kaydıyla -otizmi çok ağır düzeyde olmayan otistikler- meslek edindirme kursları gibi kurumlarda da eğitim alarak belirli meslekleri yapabilmektedirler.¹²

İlgili çalışmalar otizmlilerle çocuk ve bireylerin eğitilebilir olduğunu göstermektedir. Eğitim kademelerinde ne kadar ilerleyebilecekleri veya ne

8 Korkmaz, *Ah Şu Otizm*, 37.

9 Salih Rakap, *Türkiye'de Otizm Spektrum Bozukluğu ve Özel Eğitim* (İstanbul: Tohum Otizm Vakfı Yay., 2017), 12.

10 MEB, *Otistik Çocukların Eğitiminde Aile El Kitabı*, 116.

11 Erden vd., *Otizm Spektrum Bozukluğu*, 34.

12 Erden vd., *Otizm Spektrum Bozukluğu*, 35-37.

kadar başarı gösterebilecekleri ise otizme eşlik eden başka rahatsızlıkları olup olmaması durumuna ya da otizm düzeyine göre farklılık gösterebilecektir. Her ne kadar otizmliler eğitim alabilecek olsa da otistik bireylerin özel durumları dikkate alınarak eğitimde program geliştirme süreçleri izlenirken özel eğitim çalışmalarının verileri de göz önünde bulundurulmalı, bu veriler ışığında program geliştirilmelidir. Böylelikle otizmliler için hangi disiplinde neyi, ne kadar öğrenebileceği doğrultusunda program hazırlanarak eğitimin veriminin artması beklenebilir. Otizmliler için özel eğitim ve iş okullarında DKAB dersi 2010 yılında müfredata girmiştir. Otizmliler için hazırlanmış DKAB programlarını incelemeye geçmeden önce otizmlilerde din algısı ve din eğitiminin imkânının tartışılması konu bütünlüğü açısından önemli görülmektedir.

Otizmlilerde Din ve Din Eğitiminin İmkânı¹³

Otizmlilerde Tanrı anlayışı, din duygusu ya da ibadet etme kabiliyetinin olup olmadığı konusunda literatürde farklı görüşlere rastlamak mümkündür. Yapılan çalışmalardan bir kısmında normal gelişim gösteren bireylerle kıyaslandığında, otizmliler için dini gelişimden yoksun oldukları ya da sosyal davranış bozukluklarından dolayı ibadetlere katılamayacakları ve hatta din oldukça soyut bir olgu olduğundan otizmliler için bir anlam ifade etmediği iddia edilirken bazı araştırmalarda ise otizmliler için bazıları Tanrı anlayışı farklılık gösterebilmekteyken bazıları olumlu ve normal bireylerinkine yakın algılarının bulunduğu, din öğretimi noktasında uygun yöntem ve tekniklerle dini algılayabildikleri ve dini yaşantı sergileyebildikleri hatta topluca yapılan ibadetlere katılabildikleri iddia edilmektedir.

Walsh, otizmlilerin Tanrı anlayışı ya da dini algıları üzerinde düşünmenin pratikte bir fayda sağlamayacağını çünkü onların kendilerine özgü inanç sistemlerinin anlaşılamayacağını ifade etmekte ve otizmlilerin din anlayışının ortaya koyulmasının mümkün olmadığını belirtmektedir. Bunun yerine kilisede, camide ya da sinagogda otizmlilere ve engellilere yönelik nasıl bir tavır alınabileceği üzerinde düşünülmesi gerektiğini ve ibadet merkezlerinin otizmliler ve engelli bireyler için birer umut ve sığınma mekânı olmasının oldukça önemli olduğunu ifade etmektedir.¹⁴

13 Bu başlık, 9-11 Kasım 2018 tarihleri arasında gerçekleştirilen II. Uluslararası Din Eğitim Kongresi'nde sözlü olarak sunulan "Otizmlilerde Din ve Din Eğitiminin İmkânı Üzerine Kuramsal Bir İnceleme" başlıklı tebliğden genişletilerek hazırlanmıştır.

14 Mary Walsh, "Autism, Culture, Church: From Disruption to Hope," *Journal of Disability & Religion* 20, no. 4 (2016): 347-350.

Jonker, vd.'nin 168 otizmliler üzerinde otizmlilerle Tanrı anlayışını ortaya koymak amacıyla yaptığı çalışmada otizmlilerle Tanrıya karşı hisleri (pozitif hisler, kaygı, öfke vb. negatif hisler) ortaya konmuş, bu sonuçlar aynı ölçme aracının kullanıldığı psikiyatri hastaları ve herhangi bir bilişsel ve psikolojik rahatsızlığı olmayan bireylerin sonuçlarıyla karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Bu araştırma neticesinde otizmlilerle Tanrı imgesinin psikiyatri hastalarından ve herhangi bir sorunu olmayan insanlardan daha negatif ve daha az destekleyici olduğu ortaya konmuştur. Ancak otizmlilerin psikiyatri hastalarından daha az ölçüde tanrıyı suçlayıcı betimlemelerde buldukları belirtilmiştir. Aynı çalışmanın kuramsal bölümünde elde edilen sonuçları destekleyen ifadeler yer verilerek, dindeki doktrinlerin sembolik olarak ifade edilmesinin ve metaforların sıklıkla kullanılmasının otizmlilerle dini algılamasında sorun yaratacağı belirtilmiştir. Her ne kadar otizmlilerle Tanrı algısı psikiyatri hastalarından ve normal insanlardan olumsuz olsa da birkaç olumlu kaniye da sahip olabildikleri bu durumda otizmlilerin kendilerine has bir Tanrı imajlarının olduğu sonucuna varılmıştır.¹⁵

Harris vd. çalışmalarını normal zekâ ve bazı üstün yeteneklere sahip yüksek fonksiyonlu otizmlilerle örneklem olarak kurmuşlardır. Örneklem seçilirken dini ve felsefi tartışmaların yapıldığı internet forumlarından faydalanılmıştır. Bunlar arasından 61 otizmlilerle karşılık 105 normal zihinsel faaliyet gösteren birey seçilmiştir. Karşılaştırmanın yapıldığı bir çalışmada iki gruptan seçilen örneklem birbirine eşit sayıda ya da az bir farkla temsil edilmemiş olması dikkat çekmektedir. Çalışmada kullanılan ölçme aracı betimsel sorular ve dini inanç yönelik sorular yer almıştır. Bunların dışında Baron-Cohen otizm ölçeği ve duygusal zekâyı ölçen 'Reading the Mind in the Eyes' adlı resimli test uygulanmıştır. Bütün ölçme araçlarının uygulanmasından sonra yüksek fonksiyonlu otizmlilerin kendilerini daha çok ateist ve agnostik olarak tanımladıkları sonucuna ulaşılmıştır. İnançlara dair yöneltilen sorular sonucunda tüm katılımcılar agnostik, ateist, kendi inanç sistemi, Hristiyan ve Yahudi biçiminde kategorize edilmiştir. Buna göre çalışmaya katılan otizmlilerin %12'si agnostik, %32'si ateist, %23'ü Hristiyan, %11'i kendi inanç sistemi, %3'ü Yahudi olarak tanımlanmışlardır. Buna karşılık otizmlilerle olmayan katılımcıların %12'si agnostik, %10'u ateist, %40'ı Hristiyan, %7'si kendi inanç sistemi, %12'si ise Yahudi olarak kendi dinlerini tanımlamıştır. Otizmlilerle olan ve olmayan katılımcıların %19'unun din tanımına ilişkin bilgi araştırma

15 Hanneke Jonker vd., "Autism Spectrum Disorders and the Image of God as a Core Aspect of Religiousness," *International Journal for the Psychology of Religion* 23, no. 2 (2013): 149-158.

sonuçlarında yer almamaktadır. Buradan yola çıkılarak çalışma sonucunda, bilişsel ve zihinsel durumun inanç üzerinde etkili olduğu, farklı bir mental duruma işaret eden otizmde de otizmlili bireylerin inanç noktasında normal kapasiteye sahip bireylerden farklılık göstererek daha çok ateist ve agnostik oldukları ya da kendi inanç sistemlerini oluşturma eğiliminin normal insanlara göre daha fazla olduğu ortaya konmuştur.¹⁶

Ekblad ve Oviedo, otistik insanların dini öğrenmesinde birtakım zorluklar olmasına rağmen normal insanlardan çok da farklı bir yapı arz etmediği temel iddiası üzerine kurguladığı çalışmasında Harris vd.'nin ulaştığı sonuçla ilgili olarak, inanç farklılıkları üzerinde etkili olan; kişisel eğilimler, karakter farklılıkları, bilişsel yeteneklerindeki farkları dikkate almak gerektiği yorumunu yaparak görüş bildirmektedir. Ekblad ve Oviedo her ne kadar bu eleştiri de haklı olsalar da bütün nicel araştırmalarda bireysel farklılıkların gözetilemeyeceği hususu göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Ekblad ve Oviedo çalışmalarında, örneklem gruplarını otizm ve otizmin tiplerinden ikisi olan yüksek fonksiyonlu otizm ve asperger sendromlu 2138 kişiden oluşturmuşlardır. Otizmlilere karşılık normal zihin fonksiyonu gösteren bireyler 43 sorudan oluşan ankete katılmışlardır. 150 sorudan oluşan otizm testine ek olarak, 43 sorudan ve maneviyat, mezhepçilik, ahlak, materyalizm, adalet ve özgecilik faktörlerinden oluşmuş anketi uygulamışlardır. Bunun sonucunda, maneviyat konusunda otizmlili bireylerin normal zihin fonksiyonu gösteren insanlardan daha az puan aldıkları tespit edilmiştir. Şeytani ya da olumsuz spiritüel güçlere dair dört maddede ise otizmlili bireylerin ortalaması daha yüksek bulunmuştur. Materyalizm, rasyonalizm, ahlak, adalet ve özgecilik ile ilgili maddelerde de otizmlili bireylerin puanları daha düşük bulunmuştur. Ancak özgecilik ve adalet ile ilgili maddelerde otizmlili bireyler ile diğerleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bu çalışma sonucunda Ekblad ve Oviedo, Harris vd. kadar keskin biçimde otizmlilerde dini inanç ve davranışın olmadığını söylemek yerine, otizmlilerin sosyo-kültürel uyum sürecinde yaşadıkları zorlukların dini tutum ve davranışlar üzerinde etkili olabileceğini ifade ederek bu zorlukların üstesinden gelme çabasının, otizmlilerin dini fikir ve tutumları üzerinde de etkili olabileceğini ifade ederler.¹⁷

Söz konusu yorumla da dini davranış göstermeyi yalnızca bilişsel süreçlerle açıklayan zihin kuramına karşıt bir görüş bildirmektedirler. Zihin kuramı;

16 Catherine Harris vd., "Religious Belief Systems of Persons with High Functioning Autism," *Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society*, no. 33 (2011): 3262-3266.

17 Ekblad ve Oviedo, "Religious Cognition," 289-295.

duygu, düşünce ve inançları anlamlandırarak zihinsel durumlardan çıkarımlar yapıp eylemde bulunma becerisi olarak tanımlanmakta ve otizmliler bireylerin zihin kuramında güçlükler yaşadığı ve bunun din algısına yansıdığı çünkü zihinselleştirmenin dini inanç ve tutumun temel bileşeni olduğu belirtilmektedir.¹⁸ Bunun yanı sıra beyin görüntüleme çalışmalarında Tanrı hakkında düşünmek ve dua etmenin beyin bölgelerinden birini harekete geçirdiği ve otizmlilerin bu konuda yetersiz oldukları iddia edilmektedir.¹⁹ Bu iddiadan yola çıkılarak yapılan araştırmanın hipotezleri; ‘otizmle Tanrı inancı arasında ters yönlü bir ilişki vardır, zihin kuramı buna aracılık eder ve teorik olarak belirsiz olsa da zihin kuramı kadınların erkeklerden daha dindar oluşlarını açıklar’ şeklindedir. Bu hipotezler doğrultusunda yapılan araştırma sonucunda, otizmin Tanrı inancını azalttığı, bunun sosyalleşme etkisi ve dini ibadetlere katılım güçlüğüyle de ilgili olduğu belirtilmiştir. Araştırmadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda yapılan ikinci bir yorum ise sonuçların ters nedensellikte izah edilebileceğidir. Yani dini sosyalleşme araçlarının zihinselleştirmeyi güçlendirdiği, ancak otizmliler bireylerin toplu ibadetlere katılmadıkları için zihinselleştirmelerinin daha düşük seviyede kaldığı söylenebilir. Bunun yanı sıra, araştırmacılara göre; otizmliler matematik, bilim ve mühendislikle ilgilidirler ve bunun sonucunda dini inanç azalabilir. Son olarak yazarlar elde ettikleri verilerin inançsızlığa işaret etmediğini, ancak zihinsel gelişim bozukluklarının inançsızlığa sebep olabileceğini belirtmişlerdir.²⁰

Reddish, Tok ve Kundt konu üzerinde çalışan diğer isimlerdir. Onların, yüksek fonksiyonlu otizmliler bireylerin Tanrı inançlarının normal bireylere göre daha düşük olduğu, antropomorfik Tanrı anlayışlarının da normal bireylerden daha az olmakla birlikte antropomorfik olmayan tanrı anlayışlarının da net olmadığı, ibadet ettikleri varlığa karşı daha az bir yakınlık gösterdikleri, metni belirli duaları daha çok tercih ettikleri, ve bu tür duaları daha önemli kabul ettikleri, ayrıca duanın işitildiğini hissetme oranlarının da normal bireylerden daha yüksek olduğu ön kabullerinden yola çıkan araştırmasında, 19 yüksek fonksiyonlu otizme sahip bireye karşı kontrol grubu olarak 19 normal zihin fonksiyonuna sahip bireye anket uygulanmıştır. Tüm katılımcıların 12 yaşından büyük olmasına dikkat edilmiş ve normal bireylerle otizmliler bireylerin yaş, cinsiyet, dini yaşayış yönünden

18 Bahar Kaysılı, “Zihin Kuramı: Otizm Spektrum Bozukluğu Olan ve Normal Gelişen Çocukların Performanslarının Karşılaştırılması,” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi* 14, no. 1 (2013): 84. Paul Reddish vd., “Religious Cognition and Behaviour in Autism: The Role of Mentalizing,” *The International Journal for the Psychology of Religion* 26, no. 2 (2016): 95.

19 Ara Norenzayan, “Mentalizing Deficits Constrain Belief in a Personal God,” *PLoS One* 7, no. 5, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0036880>.

20 Norenzayan, “Mentalizing Deficits,” 4-5.

aynı seviyede olanlardan seçilmiştir. Tanrı anlayışı, ibadet, dua konularından oluşan ölçme aracının uygulanması sonucunda, yüksek fonksiyonlu otizmlilerin inancın gücü, antropomorfik tanrı anlayışı, Tanrıya yakın hissetme, içten gelen (bir metne bağlı olmaksızın yapılan) dua veya ibadete katılma konusunda daha düşük ortalamalara sahip oldukları görülmüştür. Ayrıca zihinselleştirme ile antropomorfik olmayan tanrı anlayışı arasında bulunan negatif ilişki sonucu, daha zayıf zihinselleştirme yeteneğinin daha soyut bir tanrı anlayışını doğurduğu ya da zihinselleştirmenin daha mekanistik, somut bir tanrı algısına götürdüğü söylenebilir.²¹

Farklı ülkelerde yapılmış çalışmalardan sunulan buraya kadarki örneklerde otizmlilerin din eğitimi konusunda olumsuz düşüncelerin ve sonuçların olduğu görülmektedir. Türkiye’de engelliler, kaynaştırma öğrencileri ve özel gereksinimli bireyler için din eğitiminin imkân ve niteliklerine dair pek çok araştırma mevcuttur.²² Ancak otizm ve din konusunda yapılmış müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Konuyla ilgili olumsuz fikirlerin ortaya çıkışı ise otistik çocuklar için eğitim merkezlerinde din dersinin müfredata konulduğu 2010 yılına dayanmaktadır. Talim Terbiye Kurulu kararıyla ders çizelgesine zorunlu din dersinin eklenmesiyle birlikte çeşitli otizm derneklerinin başkanlarından ve bazı özel eğitimcilerden, otistik çocukların soyut kavramları anlayamadıkları, bir çoğunun öz bakım becerilerini bile kazanamadığı, ezan sesine tepki gösteren otizmliler çocukların bulunduğu belirtirken bu gerekçelerle çocuklara din bilgisinin öğretilmesinin mümkün olmadığı ancak ezbere dayalı bir takım etkinliklerin yapılabileceği ama bunların anlamlarının öğretilmeyeceği yönünde açıklamalar

21 Reddish vd., “Religious Cognition,” 98-109.

22 Rıdvan Demir, “Özel Gereksinimli Öğrencilerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Önerileri,” *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Münir Yıldırım (Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2018), 14-32; Tecelli Karasu ve Eyüp Şimşek, “Zihinsel Engelli Kaynaştırma Öğrencilerine Yönelik Din Eğitimi: Yarı Deneysel Bir Çalışma Destek Eğitim Odası,” *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22, no. 3 (2018): 1579-1606; Ali Kumaş, *İslam Engelliler Hukuku* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018); Saadettin Özdemir ve Mustafa Başkonak, *Özel Eğitimde Din Eğitimi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yay., 2018); Muzaffer Üzümcü, “Din Öğretiminde Özel Gereksinimli Öğrenciler için Uyarlamalar,” *Turkish Studies* 13, no. 11 (2018): 1437-1460; Ayşegül Gün, “İşitme Engelliler Ortaokulunda Okuyan Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutum ve Değerlendirmeleri: Amasya ve Samsun Örneği,” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, no. 28 (2015): 61-92.

gelmiştir.²³ Türkiye’de hakkında akademik bir çalışma olmayan konuyla ilgili ancak çeşitli dernek başkanları aynı minvalde görüş bildirmesinden ibaret iken yapılan açıklamaların buraya kadar yer verdiğimiz literatürü kabul eden bir yaklaşımda olduğu görülmektedir.

Söz konusu olumsuz görüş ve iddiaların aksine literatürde otizmlilerin din ve din eğitimi ile ilişkisini ele alan ve olumlu sonuçlara ulaşılan çalışmalara da rastlanmaktadır. Bunlardan biri zihin kuramının da eleştirisinin yapıldığı Brezis’in çalışmasıdır. Brezis’in çalışmasını buraya kadar aktardığımız çalışmalardan farklı kılan noktalardan birisi de kullandığı yöntemdir. Otizm ve din arasındaki ilişkinin analizi için daha çok anket tekniğinin kullanıldığı görülürken; Brezis, konuyu daha net anlamlandırabilmek için otizmliler bireylerin tecrübelerinin de bilinmesi gerektiğinden yola çıkmış ve araştırmasında yaşları 9-26 arasında değişen 16 otizmlilerle görüşme yapmıştır. Çalışmaya katılanların hepsi otizm teşhisi almış bireylerdir ve hepsi Yahudidir. Otizmlilerle görüşme tekniği ile bir araştırma yapmanın iletişim güçlüğü bakımından zorluğunu yenebilmek için katılımcıların konuşmaya ve düşüncelerini paylaşmaya istekli oldukları zamanlarda görüşmeler yapılmış buna rağmen aynı konuda konuşmayı sürdürme ve göz kontağı kurmak gibi iletişim güçlükleri yaşanmıştır. Görüşme esnasında katılımcılara betimsel sorulardan sonra ailelerinin dini ibadetlere katılım derecesi, din eğitimi alma durumları, kişisel tercihlerinin, dini inanç ve seçimlerinin zaman içerisinde değişip değişmediği sorulmuştur. Ayrıca kişisel inançlarına dair Tanrıyla iletişimlerinin doğası, kişisel ibadetleri ve bunlardan algıladıkları etkiler ve kader algılarına dair sorular da yöneltilmiştir. Bu sorular neticesinde elde edilen cevaplar tematik olarak kodlanmıştır. Bunlardan biri aktif bir yaratıcı hissine dair bulgulardır. Brezis bunu Bering’in zihin kuramına aykırı bir durumun ispatı olarak yorumlamıştır. Tanrıyla ilişkiler teması altında ise katılımcıların cevapları analiz edilmiş ve sonuç olarak bazı katılımcıların, (Tanrıdan bir şey istemek istediğinin verilmesi sonucunda ibadetlere katılım göstereceği konusunda uzlaşmak gibi) Tanrı ile özel bağlar kurduklarını tespit etmiştir. Çalışmanın genel sonuçlarına bakıldığında, araştırma zihin kuramını reddetmemekle birlikte

23 Ayşegül Domaniç Yelçe, “Otistik Çocuklar Genelde Ne Herhangi Bir Dini Seçerler, Ne De Ateist Doğarlar,” Hürriyet Gazetesi, 24 Nisan 2014, erişim 31 Ekim 2018, <http://www.hurriyet.com.tr/otistik-cocuklar-genelde-ne-herhangi-bir-dini-secerler-ne-de-ateist-dogarlar-23120939>; “Otizmliler Çocukların Din Dersi ile İmtihani,” İnternet Haber, 04 Aralık 2014, erişim 31 Ekim 2018, <http://www.internethaber.com/otizmliler-cocuklarin-din-dersiyile-imtihani-614318h.htm>; “Otizmliler Çocukların Kaliteli Eğitime İhtiyacı Var, Din Dersine Değil,” Bağımsız İletişim Ağı, 22.04.2013, erişim 31 Ekim 2018 <https://m.bianet.org/bianet/toplum/146051-otizmliler-cocuklarin-kaliteli-egitime-ihityaci-var-din-dersine-degil>; “Otistik Çocuklara Din Dersi Geldi,” Milliyet Gazetesi, 17.10.2010, erişim 31 Ekim 2019, <http://www.milliyet.com.tr/otistik-cocuklara-din-dersi-geldi-gundem-1302823>.

kuramın iddia ettiği gibi otizmlili bireylerin inanç noktasında eksiklik yaşadıkları konusuna aykırı bulgular elde edildiği görülmektedir. Bu durum, kültürel etki ile yorumlanmaktadır. Bunun sonucunda da, otistiklerin dini yaşamını yalnızca zihin kuramıyla izah etmeye çalışmak yerine kendi inançlarını inşa etme yolunda deneyimledikleri dini yaşantıları da hesaba katmak gerektiği fikrine ulaşılmıştır.²⁴

Brezis'in dini yaşantılara yaptığı vurgu Swanson'da; 'Tanrı hakkında bilmekten Tanrıyı bilmeye' şeklinde ifade bulmuştur. Tanrı hakkında bilmek bilişsel süreçleri içerirken Tanrıyı bilmek tecrübelerle genişleyecek bir anlama sahiptir. Bunu ise deneyimsel öğrenme kuramı doğrultusunda deneyimsel din ile açıklamak mümkündür. Deneyimsel din, Tanrı algısını deneyimlemekle, dini sembollerini, değerleri ve inançları deneyimsel olarak görmekle oluşur ve deneyime dayanan bir din anlayışı ortaya çıkar. Swanson, altı yıl boyunca eğitimi üzerinde çalıştığı bir çocuk olan Justin'in ekme-kışarap ayinine katılarak dini bir tecrübe yaşamıyla sonuçlanan çalışmasında, tek örneklem olarak seçtiği katılımcının mekân ile duygular arasındaki etkileşimi fark ederek ayine katılım sağladığını ifade etmektedir.²⁵

Swanson'ın çalışması, din konusunu bilişsel ve zihinsel bir perspektife indirgemeden otizmlili bireyler için yaşanabilir hale getirmeyi Tanrıyı bilmek ve deneyimsel din öğretimi üzerinden iddia etmesi bakımından kayda değerdir. Ancak onun çalışmasında otizmlili bireyler perspektifinden konunun nasıl algılandığı hususu aydınlatılmamıştır. Bu noktada Liu vd.'nin çalışması dikkat çekmektedir. Liu vd.13'ü otizmlili, 7'si bilişsel gerilik teşhisine sahip yaşları 13-21 arasında değişen 20 gençle yarı yapılandırılmış görüşme yapmıştır. Görüşme kapsamında, kişisel bilgiler ve kişisel yeterlilikler ile ilgili 7 soru; ibadetlere katılım ile ilgili 4 soru ve gençlerin inanç bağlamında kendilerini nasıl algıladıklarına dair 4 soru yer yöneltilmiştir. Katılımcılar hayatlarında inancı ifade eden konular için dua, inanç ve tutumlar ve katıldıkları ibadetler hakkında yorumlarını belirtmişlerdir. Bunlardan biri otizmin bir türü olan Asperger Sendromlu katılımcıya aittir. Bu katılımcı ekme-kışarap ayininde ekmeğin ve şarabın ne anlam ifade ettiğini bilmektedir. Katılımcıların pek çoğu duaya da inanmaktadır. Kendilerini Tanrı tarafından nasıl algılandıklarını ve inançları doğrultusunda kendilerini nasıl konumlandıkları konusunda ise katılımcıların pek çoğunun içinde buldukları durumun tanrıdan geldiğini kabul ettikleri ve

24 Rachel Brezis, "Autism as a Case for Neuroanthropology: Delineating the Role of Theory of Mind in Religious Development," *The Encultured Brain An Introduction to Neuroanthropology*, ed. D. Lende ve G. Downey (Londra: The MIT Press, 2012), 296-308.

25 Susan Swanson, "Experiential Religion: A Faith Formation Process for Children with Autism," *Journal of Religion, Disability & Health* 14, no. 3 (2010): 240-254.

duanın bir karşılığı olduğuna inandıkları tespit edilmiştir. Liu vd. araştırmanın neticesinde, katılımcıların inançlarını oldukça net bir biçimde ifade ettikleri, birçoğunun hayatlarında dua ve ibadeti deneyimledikleri ve bu ritüellerin hayatlarında bir yeri ve bunların kendileri üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu, kendilik algılarında inançlarının, durumlarına daha pozitif bakabilmelerine yardımcı olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır.²⁶

Visuri de görüşme tekniğini kullanarak otizmlilerde bireylerin din algısını ortaya koymayı amaçlamıştır. Örneklem grubu, yaşları 18-21 arasında değişen dört katılımcıdan oluşmaktadır. Visuri dört katılımcıyla yapılan bir araştırmanın sonuçlarının genellenebilirliği üzerinden yapılacak eleştirilere yanıt olarak amacının genellemek değil, küçük bir grubu detaylı olarak inceleme konusu yapmak olduğunu belirtmiştir. Çalışmanın sonucunda Visuri, bu çalışmada zihin kuramının aksine sonuçlara ulaşıldığı, Tanrının pasif ve dualara yanıt vermeyen bir varlık olarak algılandığı ancak ruh, koruyucu melekler ve hayaletler gibi spiritüel varlıkların var olduğunun kabul edildiği, birçok otizmliden beklenmeyen şekilde dini sembol ve metinleri anlayabildikleri neticesine ulaşmıştır.²⁷

Otizmlilerde dini inancın ve yaşamın mümkün olmadığından bahseden araştırmalarda öne sürülen argümanlardan biri de sosyal davranış ve iletişim bozukluğu nedeniyle otizmlilerin cemaatle yapılan ibadetlere katılamayacakları yönündedir. Ancak otizmlilerde bireylerin aileleriyle görüşüldüğünde ailelerin, çocuklarının da kilisede yeri olduğu ve onlar da dikkate alınarak ibadetlere katılmalarının sağlanmasına yönelik beklentilerinin olduğu Howell ve Pierson'ın araştırmasında görülmektedir. Çalışmada bu beklentilerin ortaya konması için otizmlilerde çocuk sahibi dört aileyle görüşme yapılmıştır. Bu ailelerin toplam 12 çocuğu vardır ve bunların yedisi otizmlidir. Ailelerle yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen verilen, cemaatin farkındalığı ve otizmlilerde çocukla iletişim, kardeşlerin perspektifinden otizmlilerde kardeş, çocuklarının kiliseye katılımı ilgili algıları, kiliselerin daha kapsayıcı olabilmesi için öneriler ve annelerin çocuklarıyla ilgili dini ümitleri temaları altında toplanmıştır. Cemaatin farkındalığı seçilen örneklem gruplarına göre farklılık göstermektedir. Ebeveynlerden üçü, cemaatin otizm hakkında bilgiye sahip olmadığı ve çocuğuyla birlikte kiliseye gittiğinde olumsuz bakışların kendilerine çevrildiğini, cemaatin otizm konusunda yeterince farkındalık sahibi olmadıklarını belirtmiştir. Ailelerden birine göre cemaat

26 Eleanor Liu vd., "In Their Own Words: The Place of Faith in the Lives of Young People With Autism and Intellectual Disability," *Intellectual and Developmental Disabilities* 52, no. 5 (2014): 389-399.

27 Ingela Visuri, "Could Everyone Talk to God? A Case Study on Asperger's Syndrome, Religion, and Spirituality," *Journal of Religion, Disability & Health* 16, no. 4 (2012): 361- 375.

mensupları otizm konusunda bilinçlidir ancak çocuklarda bu konuda farkındalık yoktur. Otizmliler çocukların kardeşleri ise Pazar okulu ve cemaate kardeşleriyle katılımı, kendileri açısından olumsuz yorumlamaktadırlar oysa ebeveynler otizmliler çocukların cemaate katılmaktan ve Pazar okuluna gitmekten hoşlandıklarını ifade etmektedirler. Ebeveynlerin hepsi cemaatin engeller konusunda bilgilendirilmesi, engelli çocuklar hakkında bilgi sahibi olan bir görevlinin kilisede bulunması, kilise gönüllüleri arasında engellilerin de yer alması, onlara saygı ve sevginin gösterildiği kapsayıcı bir kilise ortamının oluşturulmasını beklemektedirler. Dini konuda ise çocuklarının Tanrıyla, Tanrının da çocuklarını sevmesini, İsa'yı sevmesi ve onun yolundan gitmesini, temel dini temaları anlamasını ümit etmektedirler.²⁸

McGee, otizmliler bireylerin ihtiyaçları doğru tespit edilip buna uygun ortamlar sağlandığında otizmliler bireylerin de pastoral hizmetlerden faydalanabileceğini iddia etmektedir. Bu iddiasını ise birlikte çalıştığı üç çocuğun cemaate katılımı devam edebilmesi örneğiyle ortaya koymaktadır. McGee'nin araştırmasında, özel ve birebir çalışmalarla otizmliler çocukların cemaate katılabildikleri sonucuna ulaşılmıştır ancak bu çalışmaların basamakları, aşamaları ya da nasıl yapılabileceğine dair bilgi verilmemiştir.²⁹

Otizmlilerin cemaate katılması ile ilgilenen ve bunun nasıl yapılabileceğine dair veriler sunan Goldstein ve Ault'un, McGee'nin çalışmasında eksik olan bu hususa değindiği görülmektedir. Goldstein ve Ault Amerika'daki Rodfei Chesed sinagogunda yapacakları uygulama için dört aşamalı bir plan önermektedirler. Bu aşamalar şöyle sıralanmıştır: ihtiyaçları değerlendirilmek, değerlendirmelere yönelik öneriler geliştirmek ve dini liderleri dahil etmek, programı uygulamak, değerlendirmek ve takip etmek.³⁰ Goldstein ve Ault'un çalışması, engelli ve/veya otizmliler bireylerin herhangi bir cemaate katılımının sağlanması ve sürdürülmesi noktasında; dinler, cemaatler, aileler ve bireyler arasındaki farklılığın dikkate alınarak yukarıda sıralanan basamakların uygulanmasıyla her bir gruba uygun programın geliştirilmesine imkân sağlaması açısından önemlidir.

Ülkemizde otizmlilerde din algısı ve din eğitiminin imkânı üzerine olumlu ya da olumsuz olarak sonuçlanan bilimsel düzeyde herhangi bir araştırma mevcut değildir. Ancak öğretmen ya da din görevlilerinin özel ilgisiyle yapılmış ve

28 Erica Howell ve Melinda Pierson, "Parents' Perspectives on the Participation of Their Children with Autism in Sunday School," *Journal of Religion, Disability & Health* 14, no. 2 (2010): 158-161.

29 Diane McGee, "Widening the Door of Inclusion for Children with Autism through Faith Communities," *Journal of Religion, Disability & Health* 14, no. 3 (2010): 281-285.

30 Penina Goldstein ve Melinda Ault, "Including Individuals with Disabilities in a Faith Community: A Framework and Example," *Journal of Disability & Religion* 19, no.1 (2015): 4.

medyaya yansıyan birtakım örnekler bulunmaktadır. Bunlardan biri, Türkiye’de otizmlilerin ateist olduğu iddiasına karşılık olarak yola çıkarak TUBİTAK projesi kapsamında bir grup öğrenci ve öğretmenin yapmış olduğu çalışmadır. Bu çalışma kapsamında %40 otizmliler 3 yaşında bir öğrenci seçilmiş, eğitim faaliyetine geçmeden önce bir ay boyunca özel eğitim merkezindeki dersler takip edilerek öğretim yöntem ve teknikleri gözlemlenmiş, sonrasında ise çocuk için uygun olabilecek içerikler seçilerek bunlara uygun yöntemler denenmiştir. Bunun neticesinde besmele, şükür, İslam’ın şartları ve dua kavramı başarılı bir şekilde öğretilmiştir. Bir ay kadar süren uygulama sonunda birlikte çalışılan çocuğun otizm yüzdesinin de %40’tan %30’a düştüğü gözlemlenmiştir.³¹ Bu durum dinin rehabilite edici bir tarafı olduğuyla da yorumlanabilir. Bunun dışında 8’i otizmliler 4’ü işitme engelli 12 çocuğa gönüllü olarak camide din eğitimi veren imamın elde ettiği sonuçlar da olumludur. Uygulamayı yapan imam Cemal Elçioğlu, otistik öğrencilerin cami içerisinde serbest hareket etmesine cemaatten olumsuz bir tepki gelmediğini ve velilerden olumlu tepkiler aldıklarını belirtmiştir.³² Her ne kadar Türkiye örneğinde yeterli çalışma olmasa da bu iki çalışma yapılan faaliyetlerin olumlu sonuçlanabileceğini göstermesi bakımından kayda değerdir.

Otizmlilerde din algısının olup olmadığı ve bu fikirler sonucunda din eğitiminin imkânı hakkındaki literatüre bakıldığında, olumlu ve olumsuz sonuç veren araştırmaların varlığı dikkat çekmektedir. Bu araştırmalarda kullanılan yöntemlerin ve örneklem olarak seçilen grupların özelliklerinin sonucu etkilediği düşünülmektedir. Ancak otizmlilerde inanç duygusunun olmadığı ve dini algılamalarının mümkün olmadığına varan iddiaların hem az sayıda olduğu hem de bu araştırmalarda gerek örneklem seçiminde gerekse kullanılan yöntemlerde birtakım sorunların olduğu tespit edilmiştir. Buradan yola çıkılarak otizmliler için din eğitimi konusunun gündemde tutulması gerektiği düşünülmektedir. Türkiye’de özel eğitim programlarında din derslerinin müfredata girmesiyle konunun akademik zeminde tartışılmasına ihtiyaç görülmektedir. Zira literatürde bulunan çalışmalar hem İslam dini eğitimi hem de Türkiye örneğini ne kadar temsil ettiği tartışılabilir. Her ne kadar bu çalışmalar henüz tekrarlanmamış olsa da mevcut literatürün ülkemizdeki otizmliler için din dersi programı geliştirme sürecine katkı sağlayabileceği göz ardı edilemez.

31 “Otizm Bir Hastalık Değil, Farklılıktır!,” Genç Dergisi, erişim 5 Kasım 2018, <http://gencdergisi.com/6354-otizm-bir-hastalik-degil-farkliliklidir.html>.

32 “Camide 8’i Otistik, 4’ü Engelli 12 Çocuğa Gönüllü Eğitim,” Diyanet Haber, 7 Ekim 2018, erişim 5 Kasım 2018, <https://www.diyanehaber.com.tr/gundem/camide-8-i-otistik-4-u-engelli-12-cocuga-gonullu-egitim-h1857.html>.

3. Din ve Din Eğitiminin İmkânı Tartışmaları Çerçevesinde Otizmli Çocuklar için DKAB Dersi Programı

Orta-ağır zihinsel engeli ve otizm spektrum bozukluğu olan öğrenciler için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi 2010 yılında programlarda yer almıştır. 2010 yılından sonra 2013 yılında revize edilen programın son şekli 2018 yılında yayınlanmıştır. Bu süreç içerisinde yapılan en önemli değişikliklerden biri, programın 4. Sınıflar için 1. Kademe ve 5,6,7 ve 8. Sınıflar için 2. Kademe şeklinde ayrılmasıdır. Buna ek olarak 2018 yılındaki programın birinci kademesinde; ‘Dine İlişkin Kavram ve İfadeler’, ‘Allah’ı, Hz. Muhammed (s.a.v)’i ve Kur’an-ı Kerim’i Tanıyalım’ ve ‘Sevgi, Dostluk ve Kardeşlik’ başlıklarından oluşan öğrenme alanı ve aynı isimdeki üniteler,³³ ikinci kademesinde ise ‘Din ve Aile’, ‘Din ve Temizlik’, ‘İslam’da İbadet ve İbadet Yerleri’ ve ‘Dini Gün ve Geceler’ başlıklarından oluşan öğrenme alanları oluşturulmuştur.³⁴ Ayrıca programın amaçları, uygulamada dikkat edilecek hususlar, ölçme ve değerlendirme teknikleri de daha detaylı açıklanmıştır. Ancak çeşitli düzenlemeler yapılmasına rağmen, otizmin hafif ve ağır düzeylerine göre herhangi bir kademelendirmenin yenilenen programlarda da yapılmadığı dikkat çekmektedir. Ortaöğretim kademesi için herhangi bir DKAB programı bulunmadığı gibi ilk ve ortaöğretim kademeleri için hazırlanan programda da otizm düzeylerine göre bir sınıflamaya gidilmemiştir.

Program, birinci ve ikinci kademe için aynı amaç ve hedef becerileri paylaşmaktadır. DKAB dersi programının amacı, öğrencinin günlük hayatında karşılaştığı durumları dini konular ile bağdaştırabilmesi ve buna göre tutum geliştirebileceği çeşitli bilgi, beceri ve davranışların kazandırılmasıdır.³⁵ Bu amaç doğrultusunda dersin sonunda öğrenci; *“Temel dini ve ahlaki sorulara cevap verebilecektir. Dini kavramları doğru anlayıp kullanabilecektir. Dini inanç ve ibadetleri tanıyabilecektir. Dinin içtenlik, sevgi, saygı ve inanç gibi değerlerinin olduğunu fark edebilecektir. Dini bilgiler ile toplumsal beklenti ve alışkanlıklara dayalı olan davranışları ayırt edebilecektir. İslam dinini ana kaynakları ile birlikte tanımlayabilecektir. İslam’ın iman, ibadet ve ahlaki esaslarını tanıyabilecektir. Toplumsal olarak sergilenen dini ve ahlaki davranışları tanıyabilecektir. Başkalarına karşı güzel davranışlar sergileyebilecektir. Fiziki ve toplumsal çevreyi koruma bilincine ulaşabilecektir. Dini ve milli bayramları*

33 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Orta-Ağır Zihinsel Engeli ve Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Öğrenciler için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı 1. Kademe (4. Sınıf)* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 2018), 19.

34 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Orta-Ağır Zihinsel Engeli ve Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Öğrenciler için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı 2. Kademe (5, 6, 7 ve 8. Sınıf)* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 2018), 19.

35 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 1. Kademe (4. Sınıf)*, 17.

tanıyıp, vatan ve millet sevgisini fark edebilecektir."³⁶ Programda kazandırılması beklenen beceri ve davranışlara bakıldığında, çocukların toplumda karşılaştıkları bir olgu olarak dini tanımlarına yönelik amaç ifadeleri dikkat çekmektedir. Aynı şekilde ahlakın topluma uyum için gerekli davranışlar olduğu vurgusu mevcuttur. Ahlakın kazandırılması noktasında ise başkalarına karşı güzel davranış sergilemek ve çevreyi korumak temaları altında konuların yapılandırıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra toplumsal önemi haiz bayramlar ve vatan-millet sevgisi hakkında bilgi aktarımı genel amaçlar içerisinde yer almaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda birinci kademedeki (ilkokul 4. sınıflar) otizmliler için hazırlanan DKAB dersi programı öğrenme alanlarında hedef ve hedef davranış sayıları ve bunların bilişsel, duyuşsal ve psikomotor alana dağılımları şöyledir:

Tablo-1: DKAB dersi birinci kademe öğretim programının öğrenme alanları, hedef ve hedef davranış sayıları ve bunların hedef tiplerine göre dağılımı³⁷

Öğrenme Alanları	Hedef Sayıları	Hedef Davranış Sayıları	Bilişsel Hedefler	Duyuşsal Hedefler	Psikomotor Hedefler
Dine İlişkin Bazı Kavram ve İfadeler	10	60	10	2	2
Allah'ı, Hz. Muhammed (s.a.v)'i ve Kur'an-ı Kerim'i Tanıyalım	3	14	3	-	-
Sevgi, Dostluk ve Kardeşlik	4	19	4	3	-
Toplam	17	93	17	5	2

'Dine İlişkin Bazı Kavram ve İfadeler' adını taşıyan öğrenme alanı ve ünite toplamda on hedef ve buna bağlı olarak altmış hedef davranış içermektedir. Hedef ifadelerinin hepsi bilişsel alana yönelikken bunlardan bazıları hem bilişsel hem duyuşsal ve de hem bilişsel hem psikomotor alana ilişkindir. Ünitelerin hedefleri şu şekildedir: *"Dilek ve dualarda, karşılaştığı duruma uygun dini ifadeleri kullanır. Kendi ifadeleriyle dua eder. Selamlaşmada dini ifadeleri kullanır. İslam dini ile ilgili temel bilgileri ifade eder. Kelime-i Tevhid'i ve anlamını söyler. Kelime-i Şehadet'i ve anlamını söyler. Kevser suresini okur ve anlamını söyler."*³⁸ Bu kazanımlar kapsamında seçilen ifadeler; maşallah, inşallah, Allah rahmet eylesin, Allah şifa versin, hayırlı yolculuklar, Allah'a ısmarladık, Allah hayırlı ömürler versin gibi dini dilek ve temenniler, Allah'ım ben seni çok

36 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 1. Kademe (4. Sınıf)*, 17; Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 2. Kademe (5, 6, 7 ve 8. Sınıf)*, 17.

37 Tablo birinci kademe DKAB öğretim programında, 'hedef ve hedef davranış sayısı' ve 'hedeflerin öğrenme alanlarına göre dağılımı' başlıklı iki tablonun birleştirilmesinden oluşturulmuştur. Bkz. Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 1. Kademe (4. Sınıf)*, 19.

38 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 1. Kademe (4. Sınıf)*, 20-23.

seviyorum sen de beni sev, bana yardım et, beni koru, bana iyilik sağlık ver, beni kazadan ve belalardan koru, işimi kolaylaştır, bana aileme mutluluk ver gibi genel dua ifadeleri, selamünaleyküm, merhaba gibi selamlaşma ifadeleri ile İslam ve Müslüman kelimelerinin anlamları şeklidir. Seçilen kelime ve kavramlara bakıldığında günlük dilde sıklıkla kullanılan kelimeler olduğu dikkat çekmektedir. Böylelikle çocuğun öğrendiklerini hayatına aktararak anlamlı ve kalıcı öğrenmeyi gerçekleştirebileceği tahmin edilmektedir.

Otizimli bireylerin dua etme durumlarıyla ilgili bulgulara Reddish vd.’nin çalışmasında rastlanmaktadır. Çalışmada dua etme alışkanlıklarının niteliğini tespit etmek amacıyla metni belirli (yazılı bir şekilde kaynaklarda bulunabilen, rivayetler yoluyla aktarılabilen dualar) ve metni belirlenmemiş (kişinin kendi içinden geldiği gibi, farklı zaman ve mekanlarda ettiği dualar) dualar şeklinde bir ayrıma gidilmiştir. Metni belirli/yazılı dualar belirli durumlarda okunması tavsiye edilen ve genellikle belirli kalıplarda ezberlenen duaları ifade etmektedir ve otizimli bireyler bu duaları daha çok tercih etmektedir.³⁹ Günlük olarak belirli durumlarda edilebilecek dualar DKAB müfredatında kazanım olarak da yer verilmiştir. Bu türden dua ifadelerinin öğretiminin fayda sağlayacağı ve bu kazanımın literatürdeki çalışmalara uygun olduğu düşünülmektedir. Ayrıca dua etmeyi belirli durumlarla özdeşleştiren otizimli çocukların olduğuna dair araştırmaların olması da bu uygunluğun diğer bir sebebidir. Liu vd.’nin çalışmasındaki katılımcılardan birinin, okulda, büyükannesiyle birlikteyken ve yatarken dua ettiğini belirtmesi⁴⁰ otizmlilerin duayı belirli durumlarla özdeşleştirdikleri ve rutinlerine son derece bağlılık gösteren otizmliler için bu durumun düşünülmesi gerektiğinin göstergesidir. Aynı araştırmada Tanrının varlığından şüphe duymaya başladığı için Tanrıdan varsa bunu göstermesini dilediğini söyleyen katılımcı, kilisedeyken Tanrının ona ‘kıymetli çocuğum’ diye seslendiğini duyduğunu ve bunun onu heyecanlandığını belirterek duaların karşılıksız olmadığına dair inancını paylaşmıştır. Visuri’nin araştırmasına katılan dört kişiden ikisi ise dua etmeyi bireye daha iyi hissettiren bir olgu olarak değerlendirerek duanın manevi gücüne işaret etmiştir. Ancak bu araştırmadaki katılımcılar duanın etkisini açık bir şekilde gözlemlemediklerini de ifade etmişlerdir.⁴¹ Bu durum üzerinde kişisel inançların etkili olabileceği düşünülmektedir. Türkiye’de de TÜBİTAK projesi kapsamında uygulamalı olarak gerçekleştirilen çalışmada duanın öğretilmediği sonucuna ulaşılmıştır.⁴² Sonuç olarak müfredatta hem günlük dilde kullanılan bazı

39 Reddish vd., “Religious Cognition,” 106.

40 Liu, “In Their Own Words,” 393.

41 Visuri, “Could Everyone”, 365-366.

42 Genç Dergisi, <http://gencdergisi.com/6354-otizm-bir-hastalik-degil-farklilik.html>.

dua kalıplarına hem de kendi ifadeleriyle dua etme davranışına yönelik kazanımlar yer aldığı görülmekte ve literatürdeki çalışmaların bunun kazandırılmasının mümkün olduğuna işaret ettiği görülmektedir.

“Allah’ı, Hz. Muhammed (s.a.v)’i ve Kur’an-ı Kerim’i Tanıyalım” başlıklı öğrenme alanı ve ünite, üç hedef ve buna bağlı olarak yazılmış on dört hedef davranıştan oluşmaktadır. Hedeflerin üçü de bilişsel alandadır. Ünitenin kazanımları ise şöyledir: “*Allah’ın var ve bir olduğunu söyler. Hz. Muhammed (s.a.v)’in son peygamber olduğunu söyler. Kur’an-ı Kerim’i tanır*”.⁴³

Allah’ın var, bir, eşi ve benzeri olmayan, her şeyi yaratan, her şeyi iştih bilen bir varlık olması özellikleriyle kazandırılması hedeflenmektedir. Literatürde en çok tartışılan konulardan biri Allah’ın varlığı, birliği gibi oldukça soyut olan bu konunun otizmlilere gerek bilgi gerekse inanç düzeyinde kazandırılıp kazandırılmayacağı meselesidir. Alan yazın tarandığında her iki görüşe dair araştırmaların da mevcut olduğu görülmektedir. Otizmlilerde Allaha inancın oluşamayacağına dair iddiaların temelinde, otizmlilerin soyut konuları algılayamaması vardır. Ancak Allah inancına sahip otizmlilerin mevcudiyetine dair araştırmaların da bulunması, Allah inancının öğretiminde ve bu inanç duygusunun oluşmasında öğretim yöntemlerinin etkili bir husus olduğunu düşündürmektedir. Bu konuda, tıpkı otizmlilerde olduğu gibi işlem öncesi dönem ya da somut işlemler döneminde soyut düşüncenin gelişmediği çocuklara Allah konusunda bilgi verilirken kullanılan tekniklerin otizmliler için çocuklara Allah inancının öğretiminde de yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Ancak otizm düzeyi yüksek olan ve buna ağır zihinsel geriliğin eklendiği bireylerde konunun öğretiminde mümkün olmayabileceği de göz önünde bulundurularak, çocuğun otizm seviyesi, gelişim ve algı düzeyi ve ihtiyaçları dikkate alınarak konunun öğretilip öğretilemeyeceğine ya da hangi tekniklerin uygulanabileceğine bireysel eğitim planı doğrultusunda karar verilmesi önerilebilir.

Hz. Muhammed ile ilgili hedef içerisinde ise Hz. Peygamberin Allah tarafından seçildiği, son peygamber olduğu ve adı anıldığında salavat getirileceğini söylemesi beklenmektedir.⁴⁴ Hz. Muhammed’in öğretiminde ise sevgi temelli yöntemlerin tercih edilmesi ve kıssalardan faydalanılması önerilebilir. Nitekim kıssa ile öğretim, kıssalar vasıtasıyla hem Kur’an-ı Kerim hem de hadislerde karşımıza çıkan bir tekniktir. Otizmlilerde kıssa ve öykülerin kullanımına sosyal öykü tekniği biçiminde rastlanmaktadır. Sosyal öyküler çocuğun bakış açısına göre yazılması gereken, sosyal becerileri kazandırmak amacıyla dönük,

43 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 1. Kademe (4. Sınıf)*, 24.

44 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 1. Kademe (4. Sınıf)*, 24.

5N1K sorularının cevaplarının yer aldığı, olumlu bir dil içeren, basit cümle yapılarıyla yazılmış ve çocuğun ilgi ve yeteneklerine uygun nitelikler taşıması beklenmektedir. Sosyal öykü tekniği ile birçok sosyal becerinin öğretilbildiği araştırmalarla ispat edilmiştir.⁴⁵ Ancak Hz. Peygamberin öğretiminde sosyal öyküden yararlanılabilmesi meselesine bakıldığında, sosyal öykülerin sosyal becerileri öğretmek için kullanıldığı ancak peygamber kıssalarının tek amacının bu olmadığı noktasında bir uyumsuzluk mevcuttur. Ayrıca sosyal öykülerin birinci tekil şahıs kipinde yazılmasının gerekliliği ortaya konmuştur, peygamber kıssalarını ‘ben’ kipiyle anlatmak da mümkün olmadığından otizmliler için geliştirilmiş bu tekniğin peygamberlerin öğretiminde kullanılamayacağı düşünülmektedir. Buna rağmen zekâ geriliği bulunmayan otizmliler için hikaye tekniğinin kullanılabileceği söylenebilir.

Hz. Peygamberin öğretiminde karşılaşılabilecek bir diğer güçlük de olay ve hikayelerin anlatımında resimlerin kullanılması otizmlilerin öğrenmesini kolaylaştırırken Hz. Peygamberin resminin olmaması ya da görselle temsil edilememesinin, konunun öğretimini zorlaştırması yönüyledir.

“Kur’an-ı Kerim’i tanır.” kazanımı içerisinde ise Kur’an’ı diğer kitaplar arasından seçebilmesi, onun kutsal kitabımız olduğunu, Allah tarafından Hz. Muhammed’e gönderilen son kitap olduğunu söylemesi beklenmektedir.⁴⁶ Şekil olarak Kur’an’ı diğer kitaplardan ayırt edebilmesi beklenmektedir. Çünkü oldukça somut ve çocuğun görüp temas edebilmesi bakımından din dersi içerisinde yer alan diğer konulardan farklılık arz etmektedir. Çocuğun Kur’an’ı alıp inceleyebilmesi bakımından öğretiminde büyük zorluklarla karşılaşılacağı tahmin edilmektedir.

Birinci kademenin son ünitesi olan “Sevgi, Dostluk ve Kardeşlik” ünitesinde yer alan dört hedef şöyledir: *“Allah ve peygamber sevgisini ifade eder. Ailesine, öğretmenlerine ve arkadaşlarına sevgisini söz ve davranışlarıyla gösterir. Sevgisini söz ve davranışlarıyla ifade eder. Çevresindeki canlılara sevgisini gösterir.”*⁴⁷

45 Behre Balçık ve İlknur Tekinarslan, “Otizmliler Çocuklara Sosyal Beceri Öğretiminde Sosyal Öykülerin Etkisinin İncelenmesi,” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 45, no. 1 (2012): 165-190; Ceyda Turhan ve Sezgin Vuran, “Otizm Spektrum Bozukluğu Gösteren Çocuklara Sosyal Beceri Öğretiminde Sosyal Öykü ve Video Model Uygulamalarının Etkililik ve Verimlilikleri,” *International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE)* 7, no. 2 (2015): 294-315; Özcan Karaaslan ve Metehan Kutlu, “Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylerde Sosyal Öykü Kullanımı: Alanyazın Taraması,” *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19, no. 2 (2010): 1-17.

46 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 1. Kademe (4. Sınıf)*, 24.

47 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 1. Kademe (4. Sınıf)*, 25.

Buna bağlı olarak beklenen davranışlar; Allah'ı ve peygamberi sevdiğini söylemesi, annesine babasına ve arkadaşlarına karşı seni seviyorum ya da canım arkadaşım, kardeşim gibi sevgi sözcüklerini kullanması, evcil hayvanlara, sokak hayvanlarına ve bitkilere onları besleyerek sevgisini ifade etmesi ya da annesine ve babasına sarılarak sevgisini göstermesi biçiminde sıralanmıştır. Bu konuda da önerilen ilk teknik model değildir. Model olma yoluyla çocuk bu davranışları ve sözcükleri taklit edebilir, ancak otizmlilerde dokunulmaya karşı tepki geliştirme, fiziksel teması reddetme gibi özelliklerin bulunabileceği⁴⁸ düşünüldüğünde, bu kazanımlara ulaşması zorlaşacaktır. Ayrıca insanlarla ilişki kurmakta zorlanan otizmlilerde bireylerin olduğu da düşünüldüğünde⁴⁹ sevgiyi ifade etme konusunda başarıya ulaşamayabilirler. Ancak din dersi içerisinde de bu konuya yer verilmesi ve buna yönelik çalışmaların yapılması, çocuğun bu yetenekleri geliştirmesine imkân sağlanması açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Otizmliler için birinci kademe DKAB programına bakıldığında uygulamada zorluklarla karşılaşılabilir konuların mevcut olduğu görülmektedir. Ancak söz konusu konular uygun yöntem ve tekniklerle çocukların otizm seviyesi ve gelişim düzeyleri dikkate alınarak işlendiğinde hem dini gelişime hem de sosyal gelişimlerine katkıda bulunabilecek nitelikte bir gelişim sağlanacağı düşünülmektedir.

Otizmliler için DKAB programı ikinci kademeye (ortaokul 5,6,7 ve 8. sınıflara) ait öğrenme alanları ve hedeflerin dağılımı ise şöyledir:

Tablo-2: DKAB dersi ikinci kademe öğretim programının öğrenme alanları, hedef ve hedef davranış sayıları ve bunların hedef tiplerine göre dağılımı⁵⁰

Öğrenme Alanları	Hedef Sayıları	Hedef Davranış Sayıları	Bilişsel Hedefler	Duyuşsal Hedefler	Psikomotor Hedefler
Din ve Aile	2	9	2	2	2
Din ve Temizlik	6	21	5	3	1
İslam'da İbadet ve İbadet Yerleri	10	41	10	1	1
Dini Gün ve Geceler	3	12	3	1	-
Toplam	21	83	20	7	4

48 Darıca vd., *Otizm ve Otistik Çocuklar*, 37.

49 Korkmaz, *Ah Şu Otizm*, 24.

50 Tablo, ikinci kademe DKAB öğretim programında, hedef ve hedef davranış sayısı ve hedeflerin öğrenme alanlarına göre dağılımı başlıklı iki tablonun birleştirilmesinden oluşturulmuştur. Bkz. Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 2. Kademe (5, 6, 7 ve 8. Sınıf)*, 19.

Birinci öğrenme alanıyla aynı adı taşıyan ‘Din ve Aile’ ünitesinde iki temel hedef yer almaktadır. “*Aile bireyleri ile olumlu ilişkiler kurar*” ve “*Aile içi sorumluluklarını yerine getirir*” şeklinde ifade edilmiş iki hedefe bağlı dokuz hedef davranışın hepsi çocuğun günlük hayatına aktarıp uygulayabileceği; anne babasının söylediklerine uygun davranmak, onlarla oyun oynamak, üzüntü ya da sevincini paylaşmak, odasını, eşyalarını düzenlemek, evdeki temizlik, sofrayı kurma gibi işlere yardım etmek gibi davranışlardan oluşmaktadır. Şüphesiz ki bu türden davranışların kazandırılması çocuğun aile ile ilişkilerine olumlu katkı sağlayacaktır. Öğretmenin aile ile iletişim halinde kalarak kazanımların edinilmesi için fırsat öğretiminden faydalanmaları konusunda aileyi bilgilendirmesinin kazanımlara ulaşılmasında katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Örneğin; ailenin, çocuğa verilen her sorumluluğu onların istediği biçimde yerine getirmesini beklemek yerine sabırla ve gerek duyduğunda yardım ederek, çocuğun sorumluluklarını öğrenmesine katkı sağlayabileceğini bilmesi gerekmektedir. Kendisine verilen sorumlulukları gerçekleştirdiğinde pekiştirilmesi neticesinde çocuğun kendine güven ve bağımsızlık duygusu da gelişecek ve süreç sonunda sorumluluklarını tek başına yerine getirebilir hale gelebilecektir.⁵¹ Otizmli çocukların ev işlerine dahil olarak görev ve sorumluluk aldığı daha uyumlu davranışlar sergilemek suretiyle sosyal becerileri geliştiği gibi takıntılı davranışlarının da azaldığı görülmüştür. Bunun için evde yerine getirmesi gereken sorumluluklar ile ilgili günlük rutinine sofrayı kurmaya yardım etmek, yatağını toplamak, kıyafetlerini yerine koymak gibi davranışların eklenmesi gerekmektedir.⁵² DKAB müfredatında da bununla ilgili bir kazanım olması evdeki öğrenmelere destek sağlaması yönünden olumlu görülmektedir. Ancak müfredatta konunun dini boyutuna, İslam’da ailenin önemine yönelik herhangi bir bilgiyle değinilmemiştir. Her ne kadar aslanan çocuğun bu davranışları kazanması olsa da otizm seviyesi düşük olan ve bunu algılayabilecek çocuklara ailenin dinimizdeki öneminden de bahsedilmesine yönelik bir vurgunun programda yer almasının uygun olacağı düşünülmektedir.

“Din ve Temizlik” ünitesinde ise dinin temizlikle ilişkisinin de vurgulandığı ve bilişsel ve psikomotor hedeflerin birlikte yer aldığı görülmektedir. “*İslam dininin temizliğe verdiği önemi söyler, günlük temizliğin gereklerini yerine getirir, çevresini temiz tutar, abdestin farzlarını ifade eder, abdest alır, gusül abdestinin farzlarını ifade eder.*” şeklinde altı hedeften oluşan bu üniteye çocuğun öz bakım becerilerini geliştirecek bir katkının edinilebileceği düşünülmektedir. Zira

51 Darıca vd., *Otizm ve Otistik Çocuklar*, 169-170.

52 Barış Ekici, *Otizm Hayatı Kolaylaştırma Kılavuzu* (İstanbul: Ekinoks Yayın Grubu, 2018), 112-117.

günlük beden, elbise ve çevre temizliğine dair konularda bilişsel ve psikomotor kazanımlar birlikte yer almaktadır.⁵³ Burada çocuğun öğrenmesinde güçlüklerle karşılaşılabilir ya da sadece davranışsal olarak kazandırılması yeterli olduğu halde abdestin ve guslün farzlarını ifade etmesi yönündeki kazanım çocuğun bilişsel durumuna göre farklılık gösterebileceği düşünülmektedir. Abdestin nasıl alınacağına öğretimi resimli kartlar, uygulamalı oyun ve etkinliklerle daha kolayken abdestin ve gusül abdestinin farzlarını söylemesinin yalnızca bilişsel öğrenmeye bağlı olması ve çocukların konuyu nasıl anlamlandıracağı noktasındaki belirsizlik nedeniyle daha zor olduğu ve pratikte fayda sağlamayabileceği tahmin edilmektedir.

“İslam’da İbadet ve İbadet Yerleri” ünitesi ise; *“İbadetin İslam dinindeki önemini ifade eder. İslam dinindeki başlıca ibadetleri ifade eder. Namazla ilgili yapılması gerekenleri ifade eder. Oruçla ilgili temel kavramları ifade eder. Oruçla ilgili yapılması gerekenleri ifade eder. Zekâtın özelliklerini ifade eder. Hac ile ilgili başlıca özellikleri ifade eder. İbadet yerlerini tanıır. Camiye ait bazı yapıları tanıır. İhlas Suresini okur ve anlamını söyler.”*⁵⁴ şeklindeki kazanım ifadelerinden oluşmaktadır ve kazanımlara bağlı olarak yazılmış 41 hedef davranışın 38’i ‘söyler’ ifadesiyle bitmekte ve bilişsel kazanımlara işaret etmektedir. Psikomotor hedef davranışlar ise görsel materyallerde Kabe’yi ve camiye göstermek şeklindedir. Konu içeriklerine bakıldığında ibadet ve ibadet yerlerinin öğretimi hususunun, genel dini konular içerisinde davranışsal olarak kazandırılmaya en müsait konular olduğu söylenebilir. Zira otizmlilerde din ve din eğitiminin imkânı konusundaki tartışmalarda olumlu görüşlere sahip araştırmacılar otizmlilerde ibadetlere katılımı konusuna odaklanmışlardır ve bunun yalnızca dini gelişime değil, bireyin sosyalleşme becerilerine de katkı sağlayacağını düşünerek pratik konulara yöneltilen görüşlerdir.⁵⁵ DKAB müfredatında yer alan bu ünite de pratiklere müsait olmasına karşın gerek kazanımlarda gerekse önerilen öğretim yöntem ve tekniklerinde çocuğun camiye giderek ibadete katılması ya da sağlığının izin verdiği ölçüde orucu deneyimlemesi gibi hususların yer almadığı görülmektedir. Bu durumda DKAB programının bu ünitesinde literatürde ortaya konan hususların dikkate alınmadığı söylenebilir. Ayrıca söz konusu durum, DKAB programında, programın bir özelliği olarak belirtilen uygulamalı ve davranışsal ilkeleriyle⁵⁶ de çelişen bir görüntü arz etmektedir. Burada otizmliler

53 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 2. Kademe (5, 6, 7 ve 8. Sınıf)*, 21.

54 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 2. Kademe (5, 6, 7 ve 8. Sınıf)*, 22-23.

55 Goldstein ve Ault, “Including Individuals with Disabilities,”; Howell ve Pierson, “Parents’ Perspectives,”; McGee, “Widening the Door,” Swanson, “Experiential Religion”.

56 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 2. Kademe (5, 6, 7 ve 8. Sınıf)*, 10.

bireylerin dini ibadetlerden sorumlu olup olmadıkları meselesi fihki olarak öne sürülebilir. Ancak bu konu hem alanımızın dışında kalmaktadır hem de literatürdeki çalışmalarda da olduğu gibi odak nokta bireyin dinin rehabilite edici gücünden fayda sağlaması ve dini sosyalleşmeyi yaşayarak gelişimine katkı sağlamasıdır. Bu noktada fihki yükümlülükler üzerinde tartışmanın anlamlı olmadığı düşünülmektedir.

İbadet ve ibadet yerleri ile ilgili ünitenin neredeyse tamamen bilişsel düzeydeki kazanımlardan ibaret kalması ülkemizde din derslerinin laiklik ilkesi esasınca din, vicdan ve düşünce özgürlüğüne vurgu yapan bir kültür dersi biçiminde uygulanmasından kaynaklandığı ile izah edilebilir. Ancak bu durum otizimli bireyler için yeniden düşünülüp alanda yapılan çalışmalar dikkate alınarak tasarlanmalıdır.

“Dini Gün ve Geceler” ünitesi de dinin günlük hayata yansımalarının en kolay müşahade edilebileceği ve oldukça somut konulardan biridir. Bu ünite içerisinde; “İslam dinindeki önemli günlerden birinin Cuma olduğunu söyler. Dini bayramları tanıır. Dinimizdeki önemli geceleri söyler” hedef ifadelerine bağlı 12 hedef davranış yer almaktadır ve hedef davranışların hepsi bilişseldir. İbadet ve ibadet yerleri ünitesi gibi bu ünite de çocuğun katılabileceği Cuma, bayram namazı, kandillerde camilerde düzenlenen programlar gibi etkinliklerden oluşmaktadır ve soyut düşüncenin hiç gelişmediği otizimli bireyler için öğrenilmesi kolay dini konulardır. Ancak müfredatta bunun bilişsel düzeyle sınırlandırılmasının öğretimi zorlaştıracığı veya anlamlı bir öğrenmenin gerçekleşmeyeceği tahmin edilmektedir. Yine literatürdeki çalışmalar esas alınıp ilgili hazırlıklar yapılarak çocukların bu dini etkinliklere katılımının sağlanmasıyla daha anlamlı bir öğrenmenin gerçekleştirilebileceği düşünülmektedir ancak müfredattaki hedef ifadeler buna göre hazırlanmamıştır.

Birinci ve ikinci kademe DKAB programlarında sunulan örnek işlenişlere bakıldığında örnek işlenişlerde de bilişsel becerilere işaret eden ve ezbere dayalı bir takım etkinlik örnekleri sunulduğu görülmektedir.⁵⁷ Su içmeden önce besmele çekmek, son peygamber kimdir sorusuna Hz. Muhammed diye cevap vermek gibi etkinliklerde öğretmenin model olması öğrenciden onu taklit etmesi beklenmiştir.⁵⁸ Öğretim süreci sonunda çocuk bu sözcükleri ezberleyebilir, ancak bunların anlamı konusunda hiçbir bilgilendirmenin yapılmayışı öğretimin yalnızca en alt bilişsel işlem basamağı düzeyinde kalmasıyla sonuçlanacaktır. Bu yüzden hem öğretimin planlanmasında hem de içeriğin seçiminde bireysel

57 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 1. Kademe (4. Sınıf)*, 26-28; *Öğretim Programı 2. Kademe (5, 6, 7 ve 8. Sınıf)*, 26-28.

58 Özel Öğretim Genel Müdürlüğü, *Öğretim Programı 1. Kademe (4. Sınıf)*, 26-27.

eğitim planları da dikkate alınarak DKAB dersi için öğrencinin otizm ve gelişim düzeyine uygun, uygulamada ve günlük hayatta kullanabileceği ve çocuğa duygusal ve sosyal yönden de olumlu etki edebilecek etkinliklere yer verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Otizmlilerde din ve din eğitiminin imkânı çerçevesinde, otizmliler için hazırlanmış DKAB öğretim programlarının incelendiği bu çalışmada, otizmlilerde din algısının olumsuz olduğu iddiasıyla temellendirilen çalışmalar kadar olumlu sonuçlara ulaşan çalışmaların da olduğu görülmektedir. Burada, olumsuz sonuçlanan çalışmaların daha çok anket tekniğiyle yapılırken, olumlu sonuçlanmış çalışmaların görüşme/mülakat tekniğiyle uygulandığı dikkat çekmektedir. Bu durum, görüşmede anlaşılmayan noktaların görüşmeci tarafından açıklanabildiği, bunun da otizmlilerde kendisini ifade etmesine yardımcı olacak bir süreç olduğu fikriyle yorumlanırsa olumlu sonuçlara ulaşılma ihtimalinin artabileceği düşünülmektedir. Ancak buna rağmen otizm ve din konusunda net bir söyleme varmak mümkün olmayacaktır. Bu belirsizliğin en önemli sebebi, çalışma yapılan otizmlilerde otizm seviyesi ve otizme eşlik eden başka herhangi bir engel durumunun olup olmayışıdır. Örneğin; otizmle birlikte zekâ geriliğine sahip olan bireylerle yapılan bir çalışma ile yüksek fonksiyonlu otizmlilerde yapılan bir çalışmanın sonuçları farklılık gösterecektir. Yapılan bu çalışma içerisinde, her iki örneklem grubuyla da çalışılmış araştırmalar taranarak aktarılmıştır. Literatürün taranması neticesinde otizm seviyesi düşük olan bireylerde din algısı olabileceği dolayısıyla uygun yöntem ve tekniklerle verildiği takdirde din eğitiminin de olumlu sonuç vereceği kanaatine ulaşılabilir. Zira otizmlilerde dini algılamanın, dolayısıyla din eğitimi vermenin mümkün olmadığını iddia edenler bu iddialarını, zihin kuramı çerçevesinde, soyut düşünme becerilerinin gelişmemiş olmasıyla temellendirmektedirler. Oysa soyut düşüncenin gerçekleşmediği okul öncesi dönem ve ilk çocukluk döneminde dini konular öğrenilebilmektedir. Olumsuz yöndeki iddiaların bir diğer temeli de sosyal davranış ve iletişim yetersizlikleri noktasındadır. Söz konusu durum, literatürdeki araştırmaların pek çoğunda cemaatle ibadetin yaygın olduğu Hristiyan bireylerin örneklem alınmasıyla ilgili olabilir. Cemaate katılım noktasında olumlu sonuçlanan çalışmalar da mevcuttur. Buna rağmen durum tersinden de okunabilir. Otizmlilerde sosyal ortamlarda kabul görmediği ya da onları sosyalleştirmeye yönelik etkinliklere yer verilmediği için sosyal davranış bozuklukları ve iletişim yetersizlikleri derinleşiyor olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak söz konusu iddiaları genellemenin mümkün olmadığı düşünülmektedir. Örneğin;

otizm seviyesi yüksek ve/veya otizmle birlikte zeka geriliğine sahip bireyler için din eğitiminde olumlu sonuçlara ulaşılabilceği iddiasını kesin bir hükümle paylaşmak mümkün olmayacaktır.

Literal tarama sonucunda dikkati çeken bir diğer sonuç da gerek olumlu gerekse olumsuz sonuçlanan çalışmaların hepsi İslam dışındaki dinlere mensup bireyler ya da onların aileleriyle yapıldığıyla ilgilidir. İslam dini kendine has yapısı, öğretim ve algılanış biçimiyle diğer dinlerden farklılık gösterebilecektir. Ülkemizde özel gereksinimli bireylerin din eğitimine dair pek çok araştırma bulunsa da yalnızca otizmlili bireylere yönelik herhangi bir araştırmanın olmaması, otizmlilerde din eğitimine dair çalışmaların Müslüman bireylerle ve Türkiye örneğinde de tekrarlanması gerektiğini düşündürmektedir. Söz konusu literal incelenen neticesinde tespit edilmiş olan otizmlili bireylerde din algısının mümkün olmadığı, bundan dolayı onlara din eğitimi verilemeyeceğine dair görüşler bir tarafa bırakılırsa, olumlu sonuç veren çalışmalarda din eğitiminde pratik konulara ağırlık verildiği ve uygulamalı olarak, bireylerin ibadetlere katılımı, dini ifadeleri günlük hayatında kullanması ve Allah'ı dua edilen, bağlanan bir varlık olarak algılaması üzerinde durulduğu görülmüştür. Bu çerçevede DKAB müfredatına bakıldığında bilişsel kazanımların ağırlıklı olduğu, duyuşsal ve psikomotor alanla ilgili oldukça sınırlı sayıda kazanıma yer verildiği görülmüştür. Bu bağlamda, halihazırdaki programın ilgili literatürle yeteri kadar örtüşmediği söylenebilir.

DKAB programlarıyla ilgili dikkati çeken bir diğer husus da programın orta-ağır zihinsel engeli ve otizm spektrum bozukluğu olan öğrenciler için hazırlanmış olduğudur. Oysa yüksek fonksiyonlu otizmliler, otizme has farklı gelişim özellikleri gösterebilirken, aynı zamanda normal zekâ fonksiyonuna ya da üstün birtakım yeteneklere sahip olabilmektedirler. Mevcut program yüksek fonksiyonlu otistiklere hitap etmediği gibi onlar için hazırlanmış ayrı bir program da yoktur. Bu durumda, yüksek fonksiyonlu otizmliler için de program geliştirme çalışmaları yapılması önerilebilir.

Eğitimin bütün kademelerinde program geliştirme sürecindeki en önemli unsurlardan biri ihtiyaçlardır. Otizmlili bireylerin din ve dinin duygu durumlarına ve davranışlarına etkisi noktasındaki ihtiyaçları sistematik olarak analiz edilerek, konuların seçilmesi halinde verilen dersin daha etkili olabileceği düşünülmektedir. Halihazırdaki program çerçeve olarak tasarlanmışsa; ihtiyaçların ve ihtiyaçlara göre konu, içerik ve öğrenme-öğretme etkinliklerinin seçiminin öğretmen tarafından yapılarak daha bireysel planlar geliştirmeleri halinde din eğitiminin olumlu sonuçlarının müşahade edilebileceği düşünülmektedir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almamıştır.

Kaynakça/References

- “Camide 8’i Otistik, 4’ü Engelli 12 Çocuğa Gönüllü Eğitim.” *Diyanet Haber*, 7 Ekim 2018. Erişim 5 Kasım 2018. <https://www.diyanehaber.com.tr/gundem/camide-8-i-otistik-4-u-engelli-12-cocuga-gonullu-egitim-h1857.html>.
- “Otistik Çocuklara Din Dersi Geldi.” *Milliyet Gazetesi*, 17.10.2010. Erişim 31 Ekim 2019, <http://www.milliyet.com.tr/otistik-cocuklara-din-dersi-geldi-gundem-1302823>.
- “Otizm Bir Hastalık Değil, Farklılıktır!” *Genç Dergisi*, 14 Ekim 2013. Erişim 5 Kasım 2018, <http://gencdergisi.com/6354-otizm-bir-hastalik-degil-farklilik.html>.
- “Otizmliler Çocukların Din Dersi ile İmtihani.” *İnternet Haber*, 04 Aralık 2014. Erişim 31 Ekim 2018, <http://www.internethaber.com/otizmliler-cocuklarin-din-dersi-ile-imtihani-614318h.htm>.
- “Otizmliler Çocukların Kaliteli Eğitime İhtiyacı Var, Din Dersine Değil.” *Bağımsız İletişim Ağı*, 22.04.2013. Erişim 31 Ekim 2018. <https://m.bianet.org/bianet/toplum/146051-otizmliler-cocuklarin-kaliteli-egitime-ihyaci-var-din-dersine-degil>
- “Otsimo Özel Çocuklar için Özel Eğitim.” Erişim 2 Ekim 2018, <https://otsimo.com/tr/turkiyede-otizmliler-cocuk-sayisi/>
- Baker, Jed. *The Autism Social Skills Picture Book Teaching Play, Emotion and Communication to Children with Autism*. Arlington: Future Horizons, 2003.
- Balçık, Behre ve Tekinarslan, İlknur. “Otizmliler Çocuklara Sosyal Beceri Öğretiminde Sosyal Öykülerin Etkilerinin İncelenmesi.” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 45, no. 1 (2012): 165-190.
- Brereton, Avril ve Bruce Tonge. *Pre-Schoolers with Autism An Education and Skills Training Programme for Parents*. Londra: Jessica Kingsley Publishers, 2005.
- Brezis, Rachel. “Autism as a Case for Neuroanthropology: Delineating the Role of Theory of Mind in Religious Development.” *The Encultured Brain An Introduction to Neuroanthropology*, editörler D. Lende ve G. Downey. Londra: The MIT Press, 2012.
- Caldwell-Haris, Catherine, Caitlin Fox Murphy, Tessa Velazquez, ve Patrick McNamara. “Religious Belief Systems of Persons with High Functioning Autism.” *Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society* 33, no. 33 (2011): 3362-3366.
- Darıca, Nilüfer, Ülkü Abidoğlu, ve Şebnem Gümüşçü. *Otizm ve Otistik Çocuklar*. İstanbul: Özgür Yay., 2017.
- Demir, Rıdvan. “Özel Gereksinimli Öğrencilerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Önerileri.” *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı* Ed.: Münir Yıldırım, 14-32. Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2018.
- Ekblad, Leif, ve Lluís Oviedo. “Religious Cognition Among Subjects with Autism Spectrum Disorder (ASD): Defective or Different?.” *Clinical Neuropsychiatry* 14, no. 4 (2017): 287-296.
- Ekici, Barış. *Otizm Hayatı Kolaylaştırma Kılavuzu*. İstanbul: Ekinoks Yayın Grubu, 2018.
- Erden, Gülsen, Serel Akdur, Esra Angın, Elçin Er, ve Büşra Aslan. *Otizm Spektrum Bozukluğu*. Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yay., bs. yılı yok.
- Goldstein, Penina, ve Melinda Ault. “Including Individuals with Disabilities in a Faith Community: A Framework and Example.” *Journal of Disability & Religion* 19, no. 1 (2015): 1-14. <https://doi.org/10.1080/23312521.2015.992601>.
- Gün, Ayşegül. “İşitme Engelliler Ortaokulunda Okuyan Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutum ve Değerlendirmeleri: Amasya ve Samsun Örneği.” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, no. 28 (2015): 61-92.

- Howell, Erica, ve Melinda Pierson. "Parents' Perspectives on the Participation of Their Children with Autism in Sunday School." *Journal of Religion, Disability & Health* 14, no. 2 (2010): 153-166. <https://doi.org/10.1080/15228961003622302>.
- Karaaslan, Özcan, ve Metehan Kutlu. "Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylerde Sosyal Öykü Kullanımı: Alanyazın Taraması." *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19, no. 2 (2010): 1-17.
- Karasu, Teceli, ve Eyüp Şimşek. "Zihinsel Engelli Kaynaştırma Öğrencilerine Yönelik Din Eğitimi: Yarı Deneysel Bir Çalışma Destek Eğitim Odası." *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22, no. 3 (2018): 1579-1606.
- Kaysılı, Bahar. "Zihin Kuramı: Otizm Spektrum Bozukluğu Olan ve Normal Gelişen Çocukların Performanslarının Karşılaştırılması." *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi* 14, no. 1 (2013): 83-103.
- Korkmaz, Barış. *Ah Şu Otizm*. İstanbul: Aba Yayın, 2017.
- Kumaş, Ali. *İslam Engelliler Hukuku*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Liu, Eleanor X., Erik Carter, Thomas L. Boehm, Naomi H. Annandale, ve Courtney E. Taylor. "In Their Own Words: The Place of Faith in the Lives of Young People With Autism and Intellectual Disability." *Intellectual and Developmental Disabilities* 52, no. 5 (2014): 388-404. <https://doi.org/10.1352/1934-9556-52.5.388>.
- McGee, Diane. "Widening the Door of Inclusion for Children with Autism through Faith Communities." *Journal of Religion, Disability & Health* 14, no. 3 (2010): 279-292. <https://doi.org/10.1080/15228961003622351>.
- Milli Eğitim Bakanlığı. *Otistik Çocukların Eğitiminde Aile El Kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Basım yılı yok.
- Norenzayan, Ara, Will M. Gervais, ve Kali H. Trzesniewski. "Mentalizing Deficits Constrain Belief in a Personal God." *PLoS ONE* 7, no. 5. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0036880>,
- Özdemir, Saadetin, ve Mustafa Başkonak. *Özel Eğitimde Din Eğitimi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yay., 2018.
- Özel Öğretim Genel Müdürlüğü. *Orta-Ağır Zihinsel Engeli ve Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Öğrenciler için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı 1. Kademe (4. Sınıf)*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay. 2018.
- Özel Öğretim Genel Müdürlüğü. *Orta-Ağır Zihinsel Engeli ve Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Öğrenciler için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı 2. Kademe (5, 6, 7 ve 8. Sınıf)*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay. 2018.
- Quinn, Campion. *100 Soruda Otizm Aileler ve Uzmanlar için El Kitabı*, çeviren. Ümit Şahbaz. Ankara: Anı Yayıncılık, 2017.
- Rakap, Salih, Bünyamin Birkan, ve Sinan Kalkan. *Türkiye'de Otizm Spektrum Bozukluğu ve Özel Eğitim*. İstanbul: Tohum Otizm Vakfı. 2017.
- Reddish, Paul, Penny Tok, ve Radek Kundt. "Religious Cognition and Behaviour in Autism: The Role of Mentalizing." *The International Journal for the Psychology of Religion* 26, no. 2 (2016): 95-112. <https://doi.org/10.1080/10508619.2014.1003518>.
- Schaap-Jonker, Hanneke, Bram Sizoo, Jannine van Schothorst-van Roekel, ve Jozef Corveleyn. "Autism Spectrum Disorders and the Image of God as a Core Aspect of Religiousness." *International Journal for the Psychology of Religion* 23, no. 2 (2013): 145-160. <https://doi.org/10.1080/10508619.2012.688005>.

- Swanson, Susan. "Experiential Religion: A Faith Formation Process for Children with Autism." *Journal of Religion, Disability & Health* 14, no. 3 (2010): 238-255. <https://doi.org/10.1080/15228961003622393>.
- Tohum Otizm Vakfı. *Otizm Spektrum Bozukluğu Şimdi Ne Olacak?*. Ankara: Tohum Otizm Vakfı Yay., 2015.
- Turhan, Ceyda, Sezgin Vuran. "Otizm Spektrum Bozukluğu Gösteren Çocuklara Sosyal Beceri Öğretiminde Sosyal Öykü ve Video Model Uygulamalarının Etkinlik ve Verimlilikleri." *International Journal of Early Childhood Special Education* 7, no. 2 (2015): 294-315.
- Üzümcü, Muzaffer. "Din Öğretiminde Özel Gereksinimli Öğrenciler için Uyarlamalar." *Turkish Studies* 13, no. 11 (2018): 1437-1460.
- Visuri, Ingela. "Could Everyone Talk to God? A Case Study on Asperger's Syndrome." *Religion, and Spirituality, Journal of Religion, Disability & Health* 16, 4 (2012): 352-378. <https://doi.org/10.1080/15228967.2012.731888>.
- Walsh, Mary. "Autism, Culture, Church: From Disruption to Hope." *Journal of Disability & Religion* 20, 4 (2016): 343-351. <https://doi.org/10.1080/23312521.2016.1239916>.
- Yelçe, Ayşegül Domaniç. "Otistik Çocuklar Genelde Ne Herhangi Bir Dini Seçerler, Ne De Ateist Doğarlar." *Hürriyet Gazetesi*, 24 Nisan 2014. Erişim 31 Ekim 2018, <http://www.hurriyet.com.tr/otistik-cocuklar-genelde-ne-herhangi-bir-dini-secerler-ne-de-ateist-dogarlar-23120939>.

